

# Bartniczak, Mieczysław

---

## Bitwa pod Nagoszewem 3 czerwca 1863 r.

---

Rocznik Mazowiecki 4, 157-216

---

1972

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej [bazhum.muzhp.pl](http://bazhum.muzhp.pl), gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych [mazowsze.hist.pl](http://mazowsze.hist.pl).

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

**MIECZYŚŁAW BARTNICZAK**

## **BITWA POD NAGOSZEWEM**

**3 czerwca 1863 r.**

*The Nagoszew battle, on June 3, 1863*

### **Wstęp**

Puszcza Biała, południowa część Puszczy Kurpiowskiej, ziemia o bogatych tradycjach walk wyzwoleniczych z okresu „potopu” szwedzkiego<sup>1</sup>, powstania kościuszkowskiego<sup>2</sup> i powstania listopadowego<sup>3</sup>, była terenem ożywionych działań w powstaniu styczniowym. Wysunięta na wschód rubież guberni płockiej i powstańczego województwa płockiego, z dużymi kompleksami leśnymi i bagnami, wciśnięta w widły Narwi i Bugu, stwarzała możliwość zakładania obozów werbunkowych i ćwiczeniowych oraz koncentracji oddziałów partyzanckich. Była dobrą bazą do akcji wypadowych na kolumny carskie, wysyłane przeciwko powstańcom z Ostrowi, Małkini, Pułtusza, Ostrołęki i Łomży, oraz na transporty wojsk przesyłane z Rosji koleją warszawsko-petersburską, która przebiegała w pobliżu Puszczy Białej. Szczególnie dogodne warunki naturalne były w rejonie

<sup>1</sup> A. Kersten, Chłopi polscy w walce z najazdem szwedzkim 1655—1656, Warszawa 1958, s. 29, 106. Por. też.: I. Gieysztorowa, Zniszczenia i straty wojenne oraz ich skutki na Mazowszu, w: Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655—1660, Warszawa 1957, t. II, s. 307—343.

<sup>2</sup> J. Kowecki, Pospolite ruszenie w insurekcji 1794 r., Warszawa 1963, s. 211—214; A. Skałkowski, Z dziejów insurekcji 1794 r., Warszawa 1926, s. 37—148. (Obrona Narwi). Por. też.: S. Herbst, Walki na pograniczu Mazowsza i Podlasia w czerwcu i lipcu 1794 r., „Przegląd Historyczny” 1958, nr 2, s. 221—235.

<sup>3</sup> E. Callier, Bitwy i potyczki stoczone przez wojsko polskie w roku 1831, Poznań 1887, s. 58 i n.; W. Tokarz, Wojna polsko-rosyjska w 1830—1831, Warszawa 1930, s. 333—368; A. Szcześniak, Działania partyzanckie w Augustowskiem i Płockiem w czasie wojny 1830—1831, „Studia i materiały do historii wojskowości”, t. VII, cz. II, Warszawa 1961, s. 283—321.

miejscowości Jaszczuły, położonej w głębi kompleksów leśnych w pobliżu rozległego bagna „Pulwy”, zasłoniętej gęstymi lasami od strony traktu Wyszaków—Ostrów, po którym operowały kolumny carskie, z dala od traktów prowadzących z Pułtuska i Ostrołęki. Przez teren ten przechodziło bardzo mało dróg leśnych dojazdowych.

Wśród mieszkańców Puszczy Białej znaczny odsetek stanowili chłopię kurpiowscy, tzw. Kurpie-Gocie, przychylnie ustosunkowani do walk niepodległościowych<sup>4</sup>. Ośrodki miejskie, jak Ostrów, Wyszaków i Brok, były skupiskami rolniczo-rzemieślniczymi, podatnymi na agitację powstańczą.

Warunki naturalne i społeczno-polityczne w Puszczy Białej sprzyjały rozwinięciu działań powstańczych i prowadzeniu wojny partyzanckiej<sup>5</sup>. Na działania te znaczny wpływ wywierały odgłosy powstania z terenów sąsiednich — z Płockiego, Podlaskiego, a przede wszystkim Łomżyńskiego<sup>6</sup>. Do szeregów powstańczych licznie wstępowała młodzież, rzemieślnicy i chłopię. Zaznaczyła się współpraca powstańców z żołnierzami armii carskiej. Na tym tle niezwykle ważną wymowę społeczną mają stoczone tu bitwy i mniejsze potyczki.

Przebieg powstania styczniowego w Puszczy Białej znalazł wprawdzie odzwierciedlenie w literaturze historycznej, głównie we wspomnieniach Zbigniewa Chądzyńskiego i pamiętnikach Bronisława Deskur<sup>7</sup> oraz w opracowaniach Mikołaja Berga, S. Gesketa, Józefa Grabca, a przede wszystkim Walerego Przyborowskiego i Sta-

<sup>4</sup> O terenach tych por.: B. Baranowski, Walka chłopów kurpiowskich z feudalnym uciskiem, Warszawa 1951, s. 61, 88 i n.; M. Bartniczak, Oblicze Puszczy Białej, „Ziemia 1967”. Prace i materiały krajoznawcze, Warszawa 1968, s. 128—145; A. Chętnik, Puszcza Kurpiowska, Warszawa 1913, passim; T. Chłudzkiński, J. Żmudziński, Puszcza Kurpiowska. Przewodnik turystyczny, Warszawa 1966, s. 17 i n.; H. Syska, Obleciałem Kurpie-Gocie, Warszawa 1954; M. Żywirska, Kurpie w Puszczy Białej, „Etnografia Polska” 1967, t. XI, s. 192—202.

<sup>5</sup> O wojnie partyzanckiej patrz m. in.: L. Ratajczyk, Polska wojna partyzancka 1863—1864, Warszawa 1966; F. Erlach, Partyzantka w Polsce w roku 1863. Przygotował do druku E. Halicz, Warszawa 1960.

<sup>6</sup> O powstaniu na tych terenach por.: E. Halicz, Mazowsze płockie w powstaniu styczniowym, 1962 — Rok Ziemi Mazowieckiej, Płock 1962, s. 167—184; S. Chankowski, Z dziejów roku 1863 w Łomżyńskiem, „Rocznik Białostocki” 1963, t. IV, s. 103—154; R. Dmowski, Powstanie styczniowe na Podlasiu, „Biuletyn Naukowy Wydziału Historyczno-Socjologicznego Wyższej Szkoły Nauk Społecznych”, Warszawa 1962, nr 7; Powstanie styczniowe na Lubelszczyźnie. Pamiętniki. Pod redakcją T. Mencla, Lublin 1966.

<sup>7</sup> Z. Chądzyński, Wspomnienia powstańca z lat 1861—1863. Opracował i wstępem opatrzył E. Halicz, Warszawa 1963, s. 117 i n.; B. Deskur, Z pamiętników „Dla moich wnuków”, Wydawnictwo materiałów do historii powstania 1863—1864, t. II, Lwów 1890, s. 157—172. Por. też: Powstanie styczniowe na Lubelszczyźnie, s. 71—107.

niśława Zielińskiego, a ostatnio Władysława Karbowskiiego<sup>8</sup>, ale nie doczekał się dotychczas monograficznego opracowania. Odczuwa się również brak prac poświęconych ważniejszym bitwom. Najcięższą z nich stoczono 3 czerwca 1863 r. pod wsią Nagoszewo<sup>9</sup> w powiecie ostrowskomazowieckim (dawniej ostrołęckim). Charakterystyczną cechą tej bitwy było współdziałanie ludności włościańskiej z powstańcami.

Bibliografia nagoszewskiej bitwy jest niezwykle rozproszona i uboga merytorycznie. Są to w zasadzie krótkie informacje. Materiałów do tej bitwy nie notuje bibliografia Eligiusza Kozłowskiego<sup>10</sup>. Z opracowań najobszerniejszy opis bitwy pod Nagoszewem zawiera książka S. Zielińskiego<sup>11</sup>, podstawowe źródło wiadomości encyklopedycznych o bitwach i potyczkach stoczonych w powstaniu styczniowym, choć nie pozbawione wielu błędów. Zbeletryzowany opis nagoszewskich zmagania podał Stanisław Strumph Wojtkiewicz<sup>12</sup>. Interesujące nas szczegóły biograficzne o niektórych uczestnikach bitwy znajdziemy w pracach Hipolita Stupnickiego, Zygmunta Kolumny, Józefa Białyni-Chołdeckiego, Jerzego Maliszewskiego i Władysława Du-

<sup>8</sup> M. Berg, *Zapiski o polskich spiskach i powstaniach*, t. II, Warszawa 1911, s. 67 i n.; S. Gesket, *Wojennyje dziejstwa w carstwie polskom w 1863 g. Naczalo wosstania, I, II i pierwaja połowina III*, Warszawa 1894, s. 312—341; J. Grabiec, *Rok 1863*, Poznań 1913, s. 354—355; W. Przyborowski, *Dzieje 1863 roku*, t. I—IV, Kraków 1897—1905 (t. I, s. 44, 73; t. II, s. 193; t. IV, s. 268—277); S. Zieliński, *Bitwy i potyczki 1863—1864*, Raperswil 1913, *passim*; W. Karbowski, *Zygmunt Padlewski (1835—1863)*, Warszawa 1969, s. 222—329.

<sup>9</sup> W źródłach i opracowaniach dotyczących powstania styczniowego wieś ta występuje pod różnymi, zmienianymi dowolnie, acz podobnymi nazwami. W pracy przyjmuję nazwę według Spisu miejscowości PRL, Warszawa 1967, s. 731. Jest to bardzo dawna wieś puszczańska, wymieniona ok. 1239 r. w dokumencie, w którym ks. mazowiecki Konrad potwierdza posiadłości biskupstwa płockiego między Narwią a Bugiem. Początkowo nazwa jej brzmiała Nagossevici, Nagossewo, a w okresie powstania styczniowego Naguszewo, choć używano też formy Nagoszewo (por. Mapa nowo utworzonego powiatu ostrowskiego 1866 r. — w zbiorach AGAD; W. Tarszycki, *Patronimiczne nazwy miejscowe na Mazowszu*, Kraków 1951; J. Wiśniewski, *Rys dziejów osadnictwa na wschodnim Mazowszu*, „Literatura Ludowa” 1962, nr 4—6, s. 12—13; K. Zierhoffer, *Nazwy miejscowe północnego Mazowsza*, Wrocław 1957, s. 273). Z czasem rozpadła się na dwie wsie: Nagoszewo i Nagoszewka (por. *Przewodnik po Królestwie Polskim*, oprac. przez A. Bobińskiego i J. M. Bazewicza, t. II, Warszawa 1902). Podział ten utrzymuje się do naszych czasów.

<sup>10</sup> E. Kozłowski, *Bibliografia powstania styczniowego*, Warszawa 1964.

<sup>11</sup> S. Zieliński, *Bitwy i potyczki*, s. 236. Znamienne, że W. Przyborowski zamieścił o bitwie pod Nagoszewem jedynie lapidarną, i to niepewną informację (por. *Dzieje 1863 roku*, t. IV, s. 276).

<sup>12</sup> S. Strumph Wojtkiewicz, *Ziemia i gwiazdy. Powieść z roku 1863*, Warszawa 1961, s. 103—113.

nina - Wąsowicza<sup>13</sup>. Autor niniejszej pracy opublikował listę 37 włościan, którzy brali udział w bitwie<sup>14</sup>.

Źródła drukowane do naszego tematu nie są zbyt obfite. Z wydawnictw źródeł na uwagę zasługuje „Urzędowy wykaz potyczek wojsk carskich w Królestwie Polskim 1863—1864”<sup>15</sup>, w którym wymieniona jest bitwa nagoszewska. Pamiętniki i wspomnienia, a w nich fragmentaryczne wiadomości o bitwie, przekazali nam Z. Chądzyński i Stanisław Półkoczic-Plichta<sup>16</sup>. Wartościowe, acz nie bardzo obfite materiały źródłowe o nagoszewskim epizodzie zbrojnym przynoszą czasopisma współczesne. Z prasy konspiracyjnej cennych informacji dostarczają „Wiadomości z pola bitwy”<sup>17</sup>. Z gazet galicyjskich krakowski „Czas” i lwowska „Gazeta Narodowa”<sup>18</sup>. Z pism urzędowych lapidarną wzmiankę wydrukował „Dziennik Powszechny”<sup>19</sup>.

Ze źródeł rękopiśmiennych na uwagę zasługuje nie znany S. Zielińskiemu i dotychczas nie publikowany pamiętnik Wacława Maksymiliana Broniewskiego<sup>20</sup>, dowódcy połączonych oddziałów w bitwie nago-

<sup>13</sup> H. Stupnicki, Imionospis poległych i straconych ofiar powstania roku 1863 i 1864, Lwów 1865, passim; Z. Kolumna (A. Nowolecki), Pamiętka dla rodzin polskich. Krótkie wiadomości o straconych na rusztowaniach, rozstrzelanych, poległych i zmarłych na wygnaniu syberyjskim i tułactwie ofiar z 1861—1866 roku, cz. I i II, Kraków 1868, passim; J. Białynia-Chołoddecki, Księga pamiątkowa opracowana staraniem Komitetu Obywatelskiego w czterdziestą rocznicę powstania r. 1863/1864, Lwów 1904; tenże, Dowódcy oddziałów w powstaniu styczniowym i współczesne pieśni rewolucyjne, Lwów 1907; J. Maliszewski, Uczestnicy powstania styczniowego zesłani i internowani, Warszawa 1931; tenże, Powstanie styczniowe. Notatki biograficzne uczestników, Warszawa 1932; Żywe pomniki bohaterstwa. Ostatni z 1863 roku. Pod redakcją W. Dunina-Wąsowicza, Warszawa 1934.

<sup>14</sup> M. Bartniczak, Włościanie w bitwie pod Nagoszewem, „5 Rzek” 1964, nr 2, s. 3—4.

<sup>15</sup> L. Ratajczyk, Urzędowy wykaz potyczek wojsk carskich w Królestwie Polskim 1863—1864 r., „Studia i materiały do historii wojskowości”, t. VIII, cz. II, Warszawa 1962, s. 317.

<sup>16</sup> Z. Chądzyński, Wspomnienia powstańca, s. 122—123; S. Półkoczic-Plichta, Pamiętnik z czasów 1863—1872. Opowiadanie, Warszawa—Kraków 1911, s. 13—17.

<sup>17</sup> „Wiadomości z pola bitwy” 1863, nr 15 (Tajna prasa z lat 1861—1864, cz. 1, Warszawa 1966, s. 518—519).

<sup>18</sup> „Czas” 1863, nry 132 i 133; „Gazeta Narodowa” 1863, nry 102—104.

<sup>19</sup> „Dziennik Powszechny”. Pismo urzędowe, polityczne i naukowe 1863, nr 125.

<sup>20</sup> Pamiętnik powstańca Wacława Broniewskiego dla dra Jodłowskiego u ks. Leona Sapiehy w Czortkowskiem. Na s. 1 data: Lwów, dnia 15/10 1890 r., na s. 19: Lwów, dnia 15/10 1870 r. — Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego, Dział rękopisów, sygn. 1345. Z uwagi zamieszczonej na s. 15 rękopisu wynika, że opisywane przez Broniewskiego działania „są opisane w kalendarzu, wydanie zuryskie z roku 1867 przez A. Z. (patrz s. 31 — ruchy Broniewskiego)”. Jest to jednakże mylna

szewskiej, i jego życiorys<sup>21</sup>. Pamiętnik zawiera szczegóły biograficzne o autorze, opis jego działalności w powstaniu styczniowym na Mazowszu oraz zestawienie bitew i dowódców z terenu Polski, Litwy i Rusi. Fragment pamiętnika dotyczy bitwy pod Nagoszewem. Jednakże zawarty w nim opis bitwy jest niezwykle lapidarny. Najistotniejsze w pamiętniku są szczegóły o rozpoczęciu zmagania pod Nagoszewem, uzupełniające rozważania Z. Chądzyńskiego i S. Zielińskiego. Dalszy opis bitwy, a szczególnie udziału nagoszewskich chłopów i zaangażowania przybyłych na pole bitwy posiłków rosyjskich jest mglisty. Wpłynął na to niewątpliwie udział Broniewskiego w kilkunastu bitwach i potyczkach i zatarcie się w jego pamięci charakterystycznych szczegółów bitwy pod Nagoszewem. Dodajmy, że z bitew tych Broniewski wychodził niemal zawsze z odniesionymi ranami. W rezultacie opis bitwy przekazany nam przez jej dowódcę jest uzupełnieniem, acz bardzo istotnym, informacji zamieszczonych w innych źródłach, głównie w czasopiśmie. Dodać również trzeba, że opis ten nie pokrywa się w pełni z raportem Broniewskiego i Ludwika Lityńskiego, przesłanym do Rządu Narodowego w korespondencji Agatona Gillera, a opublikowanym na łamach „Czasu”<sup>22</sup>. Drugi rękopis, „Rys życia Maksymiliana Waława Broniewskiego”, jak to już sam tytuł wskazuje, przynosi szczegóły biograficzne, opis działalności konspiracyjnej oraz kilka faktów odnoszących się do starcia pod Nagoszewem. Jest to w pewnej mierze streszczenie „Pamiętnika”.

W papierach po Bolesławie i Marii Wysłouchach<sup>23</sup> znajdujemy trochę materiału biograficznego, który w zasadzie jest powtórzeniem informacji podawanych przez Kolumnę. Listę 21 uczestników bitwy i wartościowe noty biograficzne przynosi maszynopis Adama Zakrzewskiego<sup>24</sup>, opracowany na podstawie materiałów zebranych przez Jana Zakrzewskiego<sup>25</sup>. W pracy wykorzystano również źródła odnalez-

informacja. W kalendarzu tym bowiem odnajdujemy nader lakoniczną, jednowierszową wzmiankę: „czerwiec 2. Broniewskiego bitwa pod Nagoszewem” (por. Kalendarz na rok pański 1867. Ułożył A. Z., Zürich 1867, s. 31).

<sup>21</sup> Rys życia Maksymiliana Waława Broniewskiego — Biblioteka Narodowa w Warszawie, Zakład Rękopisów, sygn. II 6515.

<sup>22</sup> „Czas” 1863, nr 133.

<sup>23</sup> Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, rkps 7228/I.

<sup>24</sup> A. Zakrzewski, Wiadomości o bitwie pod wsią Nagoszewo w 1863 r., Warszawa 1963, mnp.

<sup>25</sup> J. Zakrzewski (7 XI 1866—2 XII 1936), burmistrz m. Ostrowi Mazowieckiej w latach 1930—1933. Przygotowywał monografię tego miasta, która, niestety, nie została opublikowana. Zgromadził wiele materiałów o powstaniu styczniowym w rejonie Ostrowi Maz., m. in. o bitwie pod Stokiem i Nagoszewem. W większości były to relacje uczestników, a wśród nich Leona Przytułskiego (1841—16 III 1924), adiutanta K. Fryczego, rolnika z Jeleni w pow. ostrowskim. Przy zbieraniu materiałów kontaktował się też z J. Bieńczykiem i F. Oldakow-

zione w terenie, jak księgi metrykalne, relacje osób, które utrzymywały przed laty kontakty z powstańcami, oraz listy od rodzin uczestników bitwy.

W wyniku kwerendy bibliograficzno-archiwalnej i źródeł lokalnych ustalono 86 uczestników bitwy i zebrano o nich mniej lub bardziej wyczerpujące informacje biograficzne. Niezwykle przydatna okazała się przy tym kwerenda źródeł lokalnych, dzięki czemu na karty opisu nagoszewskiej bitwy wprowadzono kilka nowych nazwisk, a istniejące noty biograficzne uzupełniono datami i nieznanymi faktami. Jednakże wśród zebranych materiałów biograficznych występuje dużo luk, a przy niektórych nazwiskach brak jest nawet skrótowych informacji.

Istniejąca baza materiałowa nie pozwala na opracowanie wyczerpującej monografii bitwy pod Nagoszewem, a przede wszystkim na szczegółowe omówienie takich zagadnień istotnych dla każdej bitwy, jak taktyka, uzbrojenie i skład socjalny uczestników. Z tych względów niniejsza praca jest raczej próbą zebrania i omówienia dostępnego materiału. W pracy chcę wydobyć następujące grupy zagadnień, a więc: wydarzenia poprzedzające bitwę, jej przebieg i znaczenie oraz skład socjalny uczestników. Temu ostatniemu zagadnieniu mają posłużyć także noty biograficzne ustalonych 86 uczestników bitwy, ułożone w grupach społeczno-zawodowych.

Pracę o bitwie pod Nagoszewem rozpocząłem w ramach przygotowań do IX Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich<sup>26</sup>, przy czym miałem zaszczyt korzystać z życzliwych rad i wskazówek prof. dra Stanisława Herbsta, prof. dra Stefana Kieniewicza i prof. dra Tadeusza Manteuffla, za co serdecznie dziękuję. Kontynuowałem ją w Sekcji Badań Regionalnych Towarzystwa Miłośników Ziemi Ostrowskiej.

Praca została poprzedzona kilku referatami, wygłoszonymi przez autora podczas obchodów setnej rocznicy powstania styczniowego, i niewielkimi artykułami o wydarzeniach powstańczych w okolicach Ostrowi Maz.<sup>27</sup> Przy zbieraniu materiałów napotykałem liczne trudności, które skłoniły mnie do napisania noty biograficznej uczestników bitwy. Przygotowana do druku część pracy o powstaniu styczniowym spłonęła podczas okupacji hitlerowskiej. Niektóre materiały zebrane przez J. Zakrzewskiego pomieszczono w zbiorze: J. Zakrzewski, Zbiór materiałów do monografii miasta Ostrowi Mazowieckiej. Zebrał i wstępem opatrzył A. Zakrzewski, Warszawa 1962, mnps.

<sup>26</sup> O niektórych wynikach zakomunikowałem w dyskusji nad referatami plenarnymi: S. Kieniewicz, Społeczeństwo Królestwa Polskiego w powstaniu styczniowym. Powstanie styczniowe 1863, IX Powszechny Zjazd Historyków Polskich, cz. I, Referaty, Warszawa 1963, s. 5—40; E. Halicz, Problematyka wojskowa w powstaniu styczniowym, ibidem, s. 129—162. Por. mój głos w dyskusji (Powstanie styczniowe w 1863, cz. II, IX Powszechny Zjazd Historyków Polskich, Warszawa 1964, s. 266—274).

<sup>27</sup> Por. m. in. referaty: Powstanie styczniowe w powiecie ostrowskim. Referat

mogłem pokonać jedynie dzięki życzliwej pomocy wielu instytucji naukowych, a głównie Archiwum Głównego Akt Dawnych, Archiwum Państwowego m. st. Warszawy i Województwa Warszawskiego, Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, Instytutu Historii PAN, Mazowieckiego Ośrodka Badań Naukowych, Muzeum Wojska Polskiego, Redakcji Polskiego Słownika Biograficznego, Wojskowego Instytutu Historycznego, Zakładu Dokumentacji Instytutu Historii PAN, Zakładu Informacji Naukowej Biblioteki Narodowej i wielu innych. Korzystałem również z pomocy instytucji terenowych, jak Powiatowa i Miejska Biblioteka Publiczna w Ostrowi Mazowieckiej, urzędy stanu cywilnego i kancelarie parafialne. Wszystkim tym instytucjom pragnę serdecznie podziękować za udzieloną mi pomoc.

Korzystałem również z pomocy wielu osób zainteresowanych badaniami regionalnymi i ożywieniem życia naukowego na prowincji. Szczególnie serdeczne podziękowanie składam drowi Stanisławowi Chankowskiemu, pracownikowi naukowemu Archiwum PAN, za cenne wskazówki i uwagi o pracy oraz pomoc w gromadzeniu odpisów materiałów źródłowych. Bez tej pomocy, tak bardzo życzliwej, doznanej w okresie mojej choroby, praca ta nie miałaby obecnego kształtu i wymowy merytorycznej. Drowi Jerzemu Antoniewiczowi, b. sekretarzowi naukowemu Mazowieckiego Ośrodka BN, i drowi Benonowi Dymkowi, sekretarzowi Komisji Upowszechniania Wiedzy o Mazowszu MOBN, serdecznie dziękuję za życzliwe zainteresowanie się moją pracą i wynikami prowadzonych badań regionalnych. Redakcji „Rocznika Mazowieckiego” dziękuję za przyjęcie pracy do opublikowania. Na zakończenie niech mi wolno będzie podziękować żonie, Hannie Bartniczak, za prowadzenie obszernej korespondencji w sprawach regionalnych, kontynuowanie kwerendy bibliograficzno-archiwalnej podczas mojej nieobecności w Ostrowi Maz. i całokształt pomocy przy pisaniu artykułu, często przerywanym wyjazdami do klinik i sanatoriów.

#### WYDARZENIA POPRZEDZAJĄCE BITWE

##### Manifestacje patriotyczne w latach 1861—1862

Wśród mieszkańców Puszczy Białej głośnym echem odbił się w 1861 r. manifest cara Aleksandra II. Manifest znosił w Rosji poddaństwo i pańszczyznę oraz nakazywał uwłaszczenie chłopów. Akt ten wywołał szeroki

wywołany w Ostrowi Maz. (ratusz) 23 X 1963 r.; Znaczenie powstania styczniowego i jego przebieg na terenach Białej Puszczy Kurpiowskiej. Referat wygłoszony na wieczornicy poświęconej 100 rocznicy powstania styczniowego w Ostrowi Maz. 14 XII 1963 r. oraz artykuły wymieniane w przypisach.



ruch oporu wśród chłopów wsi puszczańskich, którzy zaczęli odmawiać wykonywania robocizny folwarcznej. Szczególnie aktywnie wystąpiły wsie Komorowo i Lubiejewo w powiecie ostrołęckim (dzis. ostrowskomazowiecki), Brańszczyk, Lubiel, Grądy, Kozłowo, Kręgi Olszanka, Rybienko w pow. pułtuskim (dziś wyszkowski) i Gładczyn Szlachecki w pow. pułtuskim<sup>28</sup>.

Dużą aktywność w ruchu narodowym przejawiała ludność Ostrowi Mazowieckiej. W 1861 r. Edward Bekier, majster ślusarski, w miejscowym warsztacie własnym rozpoczął produkcję pistoletów skałkowych jednostrzałowych, kos i pik. Na jesieni 1862 r., w obliczu wzmożonych represji, warsztat ten przeniesiono do Suchcic w pow. ostrołęckim i wyrabiano tam broń aż do wybuchu powstania styczniowego. Niezwykle ożywioną działalność patriotyczną rozwijał ks. Florian Jastrzębski, wikariusz parafii ostrowskiej, i Paweł Rymer, organista.

Działalność patriotyczną w Ostrowi paraliżowała stacjonująca w mieście 4 bateria 2 połowej brygady artyleryjskiej. 6 sierpnia 1861 r. m. in. oddział 4 baterii zaatakował na przedmieściach Ostrowi procesję, która wracała z uroczystości odpustowych w Broku. Wywołało to powszechne oburzenie w mieście, a członkowie dozoru kościelnego: Tomasz Zapisek, Antoni Skarpetowski i Karol Other wystosowali do Magistratu miasta Ostrowi specjalną skargę na ingerowanie wojska w praktyki religijne<sup>29</sup>.

Dowódca 4 baterii, podpułkownik Wiesielitskij, zasypywał burmistrza miasta pismami, w których domagał się stałego śledzenia ostrowskich konspiratorów. W piśmie nr 950 z dnia 27 lipca (9 sierpnia) 1861 r. czytamy:

„Postanowiłem zawiadomić Waszą Dostojność, że 26 lipca (8 sierpnia) rano — na wprost domu pana Kaczyńskiego — było zgromadzenie składające się z 8 osób, a mianowicie: z księdza wikarego Jastrzębskiego, urzędnika leśnego Micińskiego, Kaczyńskich 1-go i 2-go (tzn. Tomasza

<sup>28</sup> Rozmieszczenie ośrodków ruchu oporu chłopskiego w Królestwie Polskim w 1861 r. Oprac. J. Humnicki (mapa), w: *Historia Polski*, t. II, cz. 3, Warszawa 1959, s. 435. Por. też: J. Kazimierski, *Walki antyfeudalne chłopów Mazowsza i Podlasia w latach 1846—1863*. „*Rocznik Mazowiecki*”, t. II, 1969, s. 162 (dobra Brańszczyk). Dobra Brańszczyk (dawna ekonomia) obejmowały następujące wsie: Przyjmy, Budy Brańszczykowskie, Tuchlin, Knurowiec, Trzcianka, Nakiel oraz probostwo Brańszczyk, do którego należały wsie Brańszczyk i Niemiry (ibidem, przyp. 92).

<sup>29</sup> Do Szanownego Magistratu Miasta Ostrowi. Prośba członków dozoru kościelnego parafii Ostrów w interesie obocznym. W Ostrowi dn. 30 lipca (12 sierpnia) 1861 r., rkps (zbiory — *M.B.*). Odpis por.: J. Zakrzewski, *Zbiór materiałów do monografii miasta Ostrowi Mazowieckiej*, s. 116—117.

i Romana — M. B.), sekretarza policji Gapki, kasjera Szablowskiego, kwatremistrza Imbrzykowskiego i pisarza Zauskiego.

A ponieważ Waszej Dostojności przy tym nie było, tak jak i na kazaniu księdza Jastrzębskiego w kościele 25 lipca wieczorem — proszę uprzejmie wziąć te osoby pod szczególną obserwację i przy pierwszym zamieszaniu w mieście mieć ich na oku”<sup>30</sup>.

Na rezultaty tego „zawiadomienia” nie trzeba było długo czekać. W nocy z 28 na 29 sierpnia 1861 r. z rozkazu pika Wiesielitskiego aresztowano ks. Jastrzębskiego i osadzono na kilka dni w twierdzy modlińskiej. Był to mocny cios, wymierzony w ostrowską konspirację<sup>31</sup>.

Przytoczmy jeszcze fragment innego pisma:

„Na pismo moje z dnia 6 października nr 1357 Wasza Dostojność nie wykonała mojego polecenia i nie zawiadomiła mnie — kiedy było dokonane publiczne ogłoszenie o wprowadzeniu w Królestwie Polskim stanu wojennego.

Wasza Wysokość rzadko wychodzi z domu i dlatego nie dostrzega nieporządków, które natychmiast powinny być usunięte. Wieczorami w policji zbierają się różne osoby bez żadnej potrzeby.

Pisarz policyjny Zauski chodzi w czerwonym halsztuku i w jakichś to długich butach, wymachując rękami i nogami. Jeśli ja takowego jeszcze raz zauważę, to wsadzę go do aresztu na podstawie § 6 Proklamacji Pełnomocnika Pełniającego Obowiązki Namiestnika Królestwa.

Wbrew § 7 noszą grube pałki. Wbrew § 18 przebywają w mieście bez pisemnego zezwolenia. Wobec czego od dnia jutrzejszego będą wystawione przeze mnie posterunki, a Wasza Dostojność ma na tychże miejscach wystawić oprócz tego policjantów”<sup>32</sup>.

Patriotyczna postawa Ostrowi ściągnęła na miasto surowe represje oraz zarządzenia władz policyjnych i wojskowych. Burmistrz m. Ostrowi otrzymał od kpt. Denisewicza, naczelnika Ostrołęckiej Komendy Żandarmerii, „sekretne” zarządzenie, w którym nakazywano m. in.: „— Wpłynąć na publiczność, aby zaprzestała po kościołach i różnych miejscach, jak to: przy krzyżach i na cmentarzu śpiewów w duchu podburzającym do nieporządku — —. Zwrócić szczególną uwagę na postępowanie miejscowych księży — —. Śledzić wszelkie schadzki — —. Donieść mi P. Burmistrz, kto z mieszkańców używa zakazanych ubiorów, bluz

<sup>30</sup> Ibidem, s. 115.

<sup>31</sup> Ibidem, s. 120; P. Kubicki, *Bojownicy kapłani za sprawę Kościoła i Ojczyzny w latach 1861—1915*, t. II cz. I, Sandomierz 1933, s. 556.

<sup>32</sup> J. Zakrzewski, *Zbiór materiałów do monografii miasta Ostrowi Mazowieckiej*, s. 118.

garybaldowskich itp. różnych oznak rewolucyjnych oraz nosi zarosniętą brodę — —. Zwrócić uwagę na postępowanie młodych ludzi — —”<sup>33</sup>.

Manifestacje patriotyczne organizowano w Ostrowi także w roku 1862. Za udział w tych imprezach politycznych aresztowani byli m. in.: Ksawery Zapisek — szewc, Piotr Gruchacz — policjant miejski, Aleksander Radomski — dróżnik, i Władysław Rudziński — rejent okręgu ostrołęckiego<sup>34</sup>.

Powyższe fakty świadczą o klimacie politycznym w ówczesnej Ostrowi — największym ośrodku miejskim w widłach Narwi i Bugu, liczącym wówczas ponad 4 tys. mieszkańców. Pod jego to wpływem kształtowała się postawa społeczno-polityczna okolicznej ludności chłopskiej, chlubnie zadokumentowana w nagoszewskim epizodzie zbrojnym.

Kurpiowszczyzna w planach powstańczych.  
Postawa ludności wobec powstania styczniowego

Zgodnie z planem „czerwonych”, referowanym 15 stycznia 1863 r. przez Zygmunta Padlewskiego na zebraniu Organizacji Miejskiej, główny napór działań powstańczych miał być skierowany na tereny północno-wschodnie — na Płockie, Łomżyńskie i Podlasie. W działaniach tych niezwykle ważną rolę wyznaczono Kurpiowszczyźnie. Wiązało się to z możliwością bezpośredniego atakowania transportów na kolei warszawsko-petersburskiej<sup>35</sup> i z włączeniem do powstania patriotycznej ludności kurpiowskiej. Jedno z zadań brzmiało:

Unikając starcia z głównymi siłami uwłaszczać chłopów, i rewoltując ich, szerzyć wszędzie powstanie, i na koniec odcinając Moskwie drogi komunikacyjne, zbliżać się do Ostrołęki, agitując na swoją stronę Kurpiów, i zajmować lasy, gdzie można wybrać dobry punkt dla zjednoczenia się<sup>36</sup>.

Realizując to zadanie konspiratorzy utworzyli w Puszczy Białej jeden z rejonów formowania oddziałów powstańczych z ochotników przy-

<sup>33</sup> Naczelnika Ostrolienckoj Żandarmskoj Komandy Otdielenije. Oktiabria 9 (21) 1861 goda. Sekretnie. Do Pana Burmistrza w Ostrowi (tekst pisma w jęz. polskim), (zbiory — M.B.). Odpis por.: J. Zakrzewski, Zbiór materiałów do monografii miasta Ostrowi Mazowieckiej, s. 119—120; por. też: M. Bartniczak, Problematyka wojskowa powstania styczniowego (głos w dyskusji). Powstanie styczniowe 1863, cz. II, s. 270.

<sup>34</sup> J. Zakrzewski, Zbiór materiałów do monografii miasta Ostrowi Mazowieckiej, s. 121.

<sup>35</sup> B. Szwarce, O powstaniu styczniowym, w: Demokracja polska w powstaniu styczniowym. Wybór źródeł pod redakcją E. Halicza, Warszawa 1961, s. 153.

<sup>36</sup> W. Karbowski, Zygmunt Padlewski, s. 290.

byłych z terenów północno-wschodniego Mazowsza<sup>37</sup>. Wybuch powstania styczniowego spotkał się tu z gorącym poparciem ludności. W wielu wsiach, jak Bojany, Kaczkowo, Kunin i Sulęcín, powstawały punkty werbunkowe ochotników. Do oddziałów Władysława Cichorskiego „Zameczka” 22 stycznia wstąpiło 79 studentów Instytutu Leśnictwa w Feliksowie koło Broku, którym kierował Wojciech Bogumił Jastrzębowski, zwerbowanych m. in. przez Feliksa Stanisława Młodzianowskiego, przybyłego tu 14 stycznia z polecenia Centralnego Komitetu Rządu Narodowego, późniejszego porucznika kawalerii w partii „Zameczka”<sup>38</sup>. W grupie zwerbowanych studentów znaleźli się Ludwik Przetocki<sup>39</sup> i Ludomir Benedyktowicz<sup>40</sup>. Studenci feliksońskiej uczelni stanowili specjalny oddział strzelców celnych, którym dowodził Władysław Wilkoszewski „Wirion”. W Zarębach Kościelnych Ignacy Mystkowski zwerbował 7 kleryków z klasztoru księży reformatatorów, wśród których był Piotr Kulik<sup>41</sup>. Wspomniane Kaczkowo było punktem oporu dla konspiracji powstaniowej. Koncentrowała się ona głównie wokół miejscowego dworu. Z inicjatywy Nepomucyny Sarnowiczowej wyruszały stąd bardzo często wozy z prowiantem do obozów powstańczych, rozrzuconych po kniejach Puszczy Białej.

Ludność Ostrowi przyjęła aktywną postawę wobec tych wydarzeń. W miejscowej wikarówce ks. Jastrzębski zorganizował tajny punkt sanitarny dla powstańców. 1 lutego założono w mieście partię powstańczą i powołano 10 agitatorów<sup>42</sup>. Ostrowska partia rozrosła się z czasem do ponad 100 osób. Już w pierwszych tygodniach powstania zbiegło z Ostro-

<sup>37</sup> J. Moliński, Przygotowania wojskowe do wybuchu powstania styczniowego, „Studia i materiały do historii wojskowości”, t. VIII, cz. II, Warszawa 1962, s. 138.

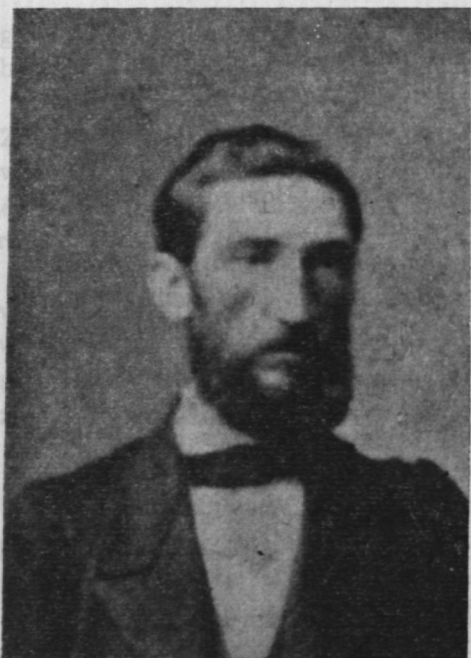
<sup>38</sup> L. Przetocki, Krótkie wspomnienia kilku weteranów 1863 r. z pierwszych dni po wstąpieniu do szeregów powstańczych, w: W 66 rocznicę powstania styczniowego 1863—1929, Lwów 1929, s. 9—10. Por. też: Żywe pomniki bohaterstwa, s. 52. O W. Jastrzębowski por.: H. Syska, Wojciech Bogumił Jastrzębowski, Warszawa 1954; Z. Kosiek, Jastrzębowski Wojciech Bogumił, Polski Słownik Biograficzny (dalej PSB), t. XI, Kraków 1964, s. 73—74.

<sup>39</sup> L. Przetocki, Krótkie wspomnienia kilku weteranów, s. 10.

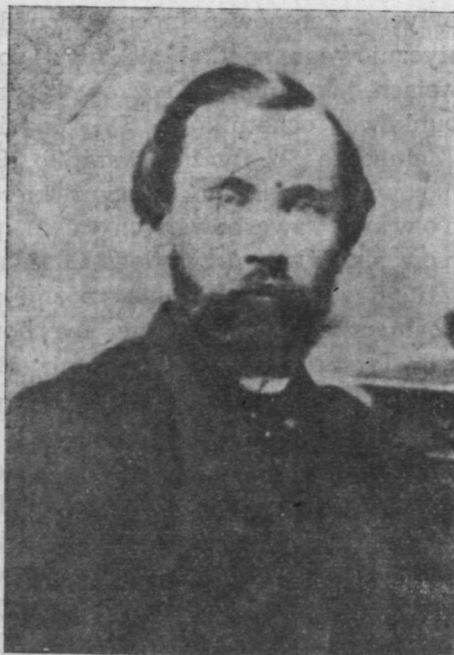
<sup>40</sup> Ibidem. Por. też: PSB, t. I, Kraków 1935, s. 427—428.

<sup>41</sup> Odpis skrócony aktu zgonu nr 5(1933)1 — USC w Grębkowie, pow. Węgrów; Żywe pomniki bohaterstwa, s. 15, 40.

<sup>42</sup> Trzon ostrowskiej organizacji powstańczej stanowili: Bernard Choszczewski — lat 50, zdun; Damazy Karpiński, Józef Karpiński, Antoni Lisiecki, Józef Napiwocki — lat 29, rzeźnik; Józef Nowicki — lat 28, rzeźnik; Maksymilian Nowicki, Tomasz Stelmaszczyk, Teofil Syrowiecki — lat 28, rolnik; Leopold Szytybor — lat 39, kowal. Por. J. Zakrzewski, Zbiór materiałów do monografii miasta Ostrowi Mazowieckiej, s. 194 oraz Powstańcy 1863 r. z Ostrowi Mazowieckiej (lista sporządzona przez autora).



Ryc. 1. Ignacy Mystkowski



Ryc. 2. Karol Frycze

wi do szeregów powstańczych 30 osób<sup>43</sup>. Aby zahamować dalsze ucieczki, władze carskie podjęły ostre restrykcje, m. in. płk Surkow, naczelnik oddziału ostrowskiego, wydał specjalną „Instrukcję dla burmistrza m.

<sup>43</sup> Lista osób zbiegłych z m. Ostrowi, rkps z 1863 r. (zbiory — M.B.). Byli to: 1) Piotr Derlatka — l. 36, syn Jana, kowal; 2) Leopold Sztymbor — l. 39, syn Karola, kowal; 3) Antoni Skarpetowski — l. 35, syn Franciszka i Tekli, gospodarz; 4) Józef Nowicki — l. 28, syn Antoniego i Marianny, rzeźnik; 5) Teofil Syrowiecki — l. 28, syn Franciszka i Rozalii, gospodarz; 6) Stanisław Syrowiecki — l. 21, syn Franciszka i Rozalii, syn gospodarza; 7) Ksawery Zapisek — l. 39, syn Franciszka i Katarzyny, szewc; 8) Karol Brzostek — l. 24, syn Kazimierza i Agnieszki, służący; 9) Jakub Przybyłowski — l. 39, syn Antoniego i Franciszki, rymarz; 10) Józef Napiwocki — l. 29, syn Franciszka i Marianny, rzeźnik; 11) Nikodem Szulczewski — l. 27, imiona rodziców nieznane, leśniczy lasów miejskich; 12) Stanisław Kempista — l. 28, syn Józefa i Marianny, wyrobnik; 13) Piotr Kempista — l. 22, syn Jacentego i Barbary, służący; 14) Władysław Rudziński — l. 44, imiona rodziców nieznane, rejent okręgu ostrołęckiego; 15) Józef Kubicki — l. 21, syn Łukasza i Leokadii, bez zawodu; 16) Piotr Gruchacz — l. 46, imiona rodziców nieznane, policjant; 17) Franciszek Radomski — l. 28, syn Mikołaja i Franciszki, bez zawodu; 18) Józef Chojnowski — l. 20, syn Mateusza i Katarzyny, bez zawodu; 19) Józef Dąbrowski — l. 24, syn Franciszka i Marianny, bez zawodu; 20) Daniel Purzycki — l. 34, syn Alojzego i Anny, bez zawodu; 21) Jan Jasieński — l. 24, syn Ludwika, bez zawodu; 22) Franciszek Duchnowski — l. 45, syn

Ostrowi", która groziła represjami za nieprzestrzeganie przepisów o stanie wojennym<sup>44</sup>.

W wielu wsiach puszczańskich przygotowywano się do zbrojnego wystąpienia. Najbardziej zorganizowaną formę przygotowania te przybrały w Nagoszewie i okolicy. Z inicjatywy Jana Nowaka z Osuchowa oraz Stanisława Mańkowskiego, Jana i Łukasza Stelmaszczyków i Macieja Koziola z Nagoszewa zorganizowano w tej wsi samodzielny oddział chłopski. Miejscem jego zbiórek i ćwiczeń była tzw. „Łomowina”, trudna do odnalezienia knieja za wsią Laskowizna<sup>45</sup>. Oddziały takie powstały również w Broku, Nurze, Sulęcinie i innych miejscowościach. Organizowano także punkty produkcji i naprawy broni. Powstańcze warsztaty zbrojeniowe do masowej produkcji kos i broni palnej uruchomiono m. in. w Kamieniach koło Ostrowi (dzis. Guty-Bujno, poczta Jasienica Mazowiecka; wykorzystano w tym celu szafasy opuszczone przez smolarzy i węglarzy) oraz w Wąsewie. Produkcję broni dla powstańców nadzorował wspomniany już Edward Bekier z Ostrowi. W Kamieniach urządzono także obóz dla rannych powstańców.

Na patriotyczną postawę ludności Puszczy Białej duży wpływ wywierała działalność takich agitatorów powstania styczniowego, jak Wacław Broniewski<sup>46</sup>, Ignacy Mystkowski<sup>47</sup> i Karol Frycze<sup>48</sup>. Cze-

Tomasza i Karoliny, bez zawodu; 23) Franciszek Przastek — l. 23, syn Jana i Marianny, bez zawodu; 24) Antoni Drossel — l. 22, imiona rodziców nieznane, bez zawodu; 25) Mikołaj Polewski — l. 49, syn Józefa i Marianny, bez zawodu; 26) Florian Jastrzębski — l. 28, ksiądz wikariusz; 27) Bernard Choszczewski — l. 50, zdun; 28) Stanisław Stelmaszczyk — l. 29, syn Józefa i Anny, bednarz; 29) Teofil Wądołowski — l. 22, syn Karola i Józefy, stolarz; 30) Jan Podbielski — l. 26, syn Andrzeja i Józefy, oficer wojsk cesarsko-rosyjskich za urlopem będący; (31. Jan Karpiński — l. 40, żołnierz urlopowany — skreślony w wykazie).

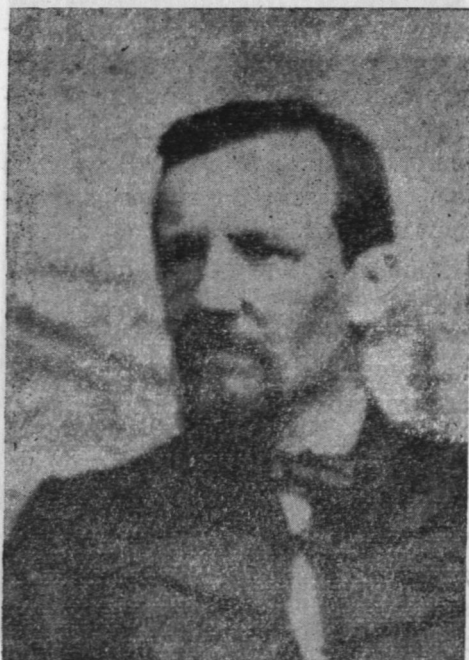
<sup>44</sup> Instrukcja dla burgostra goroda Ostrowa, rkps z 1863 r. (zbiory — M.B.): M. Bartniczak, Problematyka wojskowa powstania styczniowego (głos w dyskusji), Powstanie styczniowe 1863, cz. II, s. 270—271 (tłumaczenie instrukcji z jęz. rosyjskiego).

<sup>45</sup> A. Stelmaszczyk, Co mi opowiadał dziadek o bitwie pod Nagoszewem w 1863 r., Ostrów Mazowiecka 1963, rkps; Powstanie styczniowe 1863, cz. II, s. 269.

<sup>46</sup> Por. noty biograficzne.

<sup>47</sup> O I. Mystkowskim por.: Z. Kolumna, Pamiątka dla rodzin polskich, cz. II, s. 185—186; S. Półkoźic-Plichta, Pamiętnik, s. 25—26; M. Bartniczak, Śladem Ignacego Mystkowskiego, „5 Rzek” 1966, nr 1, s. 6—8. Interesujące szczegóły o rodzinie Mystkowskiego znajdujemy w zeznaniach (por. Proces Romualda Traugutta i członków Rządu Narodowego. Akta Audytoriatu Polowego z lat 1863—1864. Pod redakcją E. Haliczą, t. II, cz. 2, Warszawa 1960, s. 284 i n.).

<sup>48</sup> M. Bartniczak, Karol Frycze — dowódca jazdy powstańczej w województwie plockim, Ostrów Mazowiecka 1965, mnps; tenże, Bitwa pod Stokiem,



Ryc. 3. Leopold Pluciński

sto przebywał tu również Zygmunt Padlewski. Jedną z jego kwater mieściła się we wspomnianych Jaszczułtach<sup>49</sup>.

### Akcje powstańcze na kolei warszawsko-petersburskiej

Akcję na kolei warszawsko-petersburskiej, która przebiegała południowo-wschodnimi rubieżami Puszczy Białej, podjęto już w pierwszych dniach powstania<sup>50</sup>. 23 stycznia powstańcy uderzyli na przejeżdżający

„Nauczyciel krajoznawca na Mazowszu”, t. IV, Warszawa 1964, Kuratorium OSW — Szkolny Wojewódzki Ośrodek Krajoznawczo-Turystyczny, s. 22; Z. Kolumna, Pamiątka dla rodzin polskich, cz. II, s. 70; J. Sokulski, Frycze Karol, PSB, t. VII, Kraków 1948, s. 156; A. Zakrzewski, Pułkownik Karol Frycze, Materiały biograficzne, Warszawa 1962, mmps.

<sup>49</sup> S. Gesket, Wojennyje diejstwija, s. 312. O Padlewskim por. m. in.: Z. Ćwiek, Przywódcy powstania styczniowego, Warszawa 1955, s. 93—145; K. Dunin-Wąsowicz, Zygmunt Padlewski, w: Z dziejów współpracy rewolucyjnej Polaków i Rosjan w drugiej połowie XIX wieku, Wrocław 1956, s. 71—131; W. Karbowski, Zygmunt Padlewski.

<sup>50</sup> Na mocy rozkazu nr 8 wydanego 11(23) stycznia 1863 r. odcinek kolei warszawsko-petersburskiej między Warszawą a Łapami stanowił samodzielny okręg wojskowy (por.: Wypisy źródłowe do historii sztuki wojennej, z. 14. Polska sztuka

w Małkini pociąg, w którym znajdowali się oficerowie rosyjscy<sup>51</sup>. Następnie przerwali łączność telegraficzną i komunikację kolejową między Warszawą a Petersburgiem. Na kilka dni więc linia kolejowa dostała się w ręce powstańców. Z Warszawy do Małkini przybył oddział ochotników, złożony głównie z urzędników kolejowych, opanowali oni pociąg i wyruszyli w kierunku stacji Średnica. Po drodze niszczyli urządzenia telegraficzne, zatrzymywali pociągi jadące do Warszawy i rozbrajali napotkanych żołnierzy i oficerów rosyjskich<sup>52</sup>. Jednym z organizatorów tej wyprawy był Leopold Pluciński, naczelnik warszawskiej stacji kolejowej; należał do specjalnej ekipy, której zadaniem było niszczenie kolei między Warszawą a Łapami, a walczył w oddziale „Zameczka” i Mystkowskiego. Zginął 13 maja pod Kietlanką<sup>53</sup>.

Z oddziałem przybyłym do Średnicy połączył się „Zameczek” i stając na czele połączonych oddziałów w sile 670 osób, 27 stycznia zorganizował wyprawę kolejową do Czyżewa, gdzie ze stacji wyparł bez trudu sotnię kozaków<sup>54</sup>. W potyczce tej poległ Konstanty Szaniawski, naczelnik wydziału warszawskiej organizacji powstańczej, oficer legionów polskich na Węgrzech, wygnaniec syberyjski<sup>55</sup>.

Epizody rozegrane na kolei warszawsko-petersburskiej zaniepokoiły władze carskie. Dla oczyszczenia linii kolejowej, wznowienia połączenia i ochrony kolei rzucono znaczne siły. Z wileńskiego okręgu wojskowego przysłano 6 rot piechoty pod dowództwem Maniukina, a ten 27 stycznia zajął Łapy. Od strony Warszawy i Serocka nadeszło 14 rot piechoty z 2 działami oraz 3 i pół sotni kozaków z oddziałów dyspozycyjnych gen. Bontana, naczelnika kolei warszawsko-petersburskiej. Siły te wyparły powstańców ze stacji i terenów przylegających do kolei oraz obsadziły mosty. Z dniem 1 lutego przywrócono komunikację na linii kolejowej Warszawa—Petersburg i odtąd całkowicie znalazła się pod kontrolą wojska. Mianowano też nowego naczelnika z siedzibą w Czyżewie, którym został gen. Toll<sup>56</sup>; był on jednocześnie naczelnikiem okręgu wojskowego tej linii. Tak więc dla ochrony kolei połączono w jednym ręku władzę

---

wojenna w okresie powstania styczniowego. Oprac. E. Halicz, Warszawa 1954, s. 40). Naczelnikiem tego okręgu był generał-major świty jego cesarskiej mości, hrabia Mikołaj Toll.

<sup>51</sup> S. Zieliński, *Bitwy i potyczki*, s. 223.

<sup>52</sup> S. Chankowski, *Z dziejów roku 1863 w Łomżyńskim*, s. 127—128.

<sup>53</sup> S. Gesket, *Wojennyje diejstwija*, s. 340; Z. Kolumna, *Pamiętka dla rodzin polskich*, cz. II, s. 215—216; L. Przetocki, *Krótkie wspomnienia kilku weteranów*, s. 11.

<sup>54</sup> S. Chankowski, *Z dziejów roku 1863 w Łomżyńskim*, s. 128; S. Zieliński, *Bitwy i potyczki*, s. 223.

<sup>55</sup> Ibidem; Z. Kolumna, *Pamiętka dla rodzin polskich*, cz. II, s. 57.

<sup>56</sup> S. Chankowski, *Z dziejów roku 1863 w Łomżyńskim*, s. 129.



cywilną z władzą wojskową. Świadczy to o znaczeniu tej linii dla władz carskich, jak również o zagrożeniu jej ze strony powstańców. Ci zaś od samego początku starali się uniemożliwić nieprzyjacielowi korzystanie z tej ważnej arterii komunikacyjnej. Napadali na stacje, niszczyli tory, mosty, tabor, urządzenia kolejowe. Powstańcy zdawali sobie bowiem sprawę z wagi tej linii, o czym świadczy następująca wypowiedź „Zameczka”: „Posiadanie kolei było bardzo ważną rzeczą dla początkowego powstania”<sup>57</sup>.

### Oddziały powstańcze w Puszczy Białej

Zorganizowane większe partie powstańcze pojawiły się w Puszczy Białej na przełomie stycznia i lutego, co zaalarmowało Rosjan. W końcowych dniach stycznia wyruszyła z Ostrowi w kierunku Broku bateria artylerii pod dowództwem płka Wiesielitskiego na penetrację terenów nadbużańskich<sup>58</sup>. Nieobecność wojska w Ostrowi wykorzystali powstańcy, poinformowani o ruchu kolumn nieprzyjaciela. Już 1 lutego przybyła do tego miasta grupa powstańców z partii rozlokowanej w lasach ostrowskich i zabrała z kasy magistratu 32 rbls. oraz zniszczyła herb królestwa i portret nieżyjącego Mikołaja I<sup>59</sup>. Na początku lutego wysłano z Wyszkowa oddział lotny ppłka Kiemieckiego w składzie 2 kompanii piechoty, sotni kozaków i 2 dział, który przez kilka dni przeczesywał bezskutecznie lasy nadbużańskie między Brokiem a Wyszkowem i 12 lutego powrócił do garnizonu w Pułtusku<sup>60</sup>.

Znaczne siły carskie, rozlokowane wzdłuż kolei warszawsko-petersburskiej i na terenach przyległych, uniemożliwiały prowadzenie dalszych akcji powstańczych na tej linii. W samej Łomży stacjonowało pod dowództwem gen. Tolla 10 rot piechoty, 2 sotnie kozaków i 8 dział<sup>61</sup>. W tej sytuacji „Zameczek” przedarł się na teren woj. grodzieńskiego, gdzie 30 stycznia doszło do potyczki pod Rudką<sup>62</sup>, następnie stoczył dwudniową walkę o Siemiatycze (6—7 II) z wojskami gen. Maniukina (3 bataliony piechoty, 150 kawalerii, 6 dział), w której oddziały powstańcze poniosły

<sup>57</sup> Ibidem.

<sup>58</sup> J. Zakrzewski, Zbiór materiałów do monografii miasta Ostrowi Mazowieckiej, s. 194.

<sup>59</sup> Ibidem.

<sup>60</sup> S. Gesket, *Wojennyje diejstwija*, s. 306; W. Karbowski, Zygmunta Pańliewski, s. 316.

<sup>61</sup> S. Chankowski, *Z dziejów roku 1863 w Łomżyńskim*, s. 129.

<sup>62</sup> Ibidem, s. 130. Zieliński podaje datę 31 I—1 II (por. *Bitwy i potyczki*, s. 319).

kłęskę, a miasteczko opanował nieprzyjaciel<sup>63</sup>. Mimo przegranej bitwy Rząd Narodowy mianował „Zameczka” pułkownikiem<sup>64</sup>.

Po bitwie siemiatyckiej „Zameczek” przedostał się w głąb lasów Puszczy Białej, gdzie postanowił wypocząć, uzupełnić swój oddział nowymi ochotnikami i połączyć się z miejscowymi partiami. Główne zgrupowanie sił stacjonowało w Jaszczułtach, mniejsze oddziały w okolicach Ostrowi, Broku, Nura i Sulęcina<sup>65</sup>. Przybycie pułkownika do Puszczy Białej ożywiło działania powstańców w widłach Narwi i Bugu. Organizowano rajdy i akcje. Władzom carskim raportowano, że w majątku Skarżyńskiego pojawiła się „banda” licząca 2 tys. osób<sup>66</sup>. 18 lutego partia powstańców pojawiła się na trakcie Ostrów—Wyszków, a 22 lutego w Wyszkowie ograbiono rządowy magazyn soli. Liczące ponad 100 osób oddziały powstańców 23 i 25 lutego przemaszerowały demonstracyjnie przez Ostrów. 26 lutego powstańcy napadli na magistrat w Wyszkowie, następnie pomaszerowali do Ostrowi, gdzie ograbili pocztę<sup>67</sup>. Aktywne ich działania zanotowano również w rejonie miejscowości Przetycz, Długosiodło, Goworowo i Sulęcina. Zaniepokoiło to władze carskie, gdyż tereny te leżały w pobliżu kolei warszawsko-petersburskiej. Generał Siemieka z Płocka i gen. Toll postanowili przeprowadzić operację wojskową, aby otoczyć i wyniszczyć wszystkie oddziały powstańcze. 26 lutego wyruszył z Pułtuska oddział mjr. Golicyna (2 kompanie piechoty, sotnia kozaków), który wieczorem tegoż dnia stanął na nocleg w Gródku. Następnego dnia przez Sieczychy i Przetycz dotarł do Wiśniewa, gdzie natknął się na placówkę powstańczą „Zameczka” w sile ok. 50 osób, ludzie ci obsadzili leśniczówkę. Po krótkiej walce, w czasie której padł jeden kozak, powstańcy wycofali się w głąb lasu. Kozacy w odwet zamordowali Edwarda Zewalda, podleśnego w leśnictwie Udrzyn, mieszkańca Wiśniewa, zranili ciężko jego żonę i siostrę, ograbili dom i spalili zabudowania<sup>68</sup>.

Kolumna Golicyna przeszła na postój nocny do Przetyczy. „Zameczek” zaś stacjonował z oddziałem w Jaszczułtach<sup>69</sup>. O świcie 28 lutego siły powstańcze zaatakowały od strony Sieczych oddział Golicyna i wy-

<sup>63</sup> S. Chankowski, Z dziejów roku 1863 w Łomżyńskim, s. 130; W. Przyborowski, Dzieje 1863 roku, t. I, s. 188—190; S. Zieliński, Bitwy i potyczki, s. 320.

<sup>64</sup> S. Chankowski, Z dziejów roku 1863 w Łomżyńskim, s. 131.

<sup>65</sup> S. Gesket, Wojennyje dziejstwa, s. 313.

<sup>66</sup> Ibidem, s. 314.

<sup>67</sup> Ibidem; W. Karbowski, Zygmunt Padlewski, s. 324.

<sup>68</sup> Z. Chądzyński, Wspomnienia powstańca, s. 95; S. Gesket, Wojennyje dziejstwa, s. 314; Z. Kolumna, Pamiątka dla rodzin polskich. Dośiatek, s. 89—90; „Czas” 1863, nr 56. (Korespondencja z Warszawy); „Wiadomości z pola bitwy” 1863, nr 5; S. Zieliński, Bitwy i potyczki, s. 227.

<sup>69</sup> S. Gesket, Wojennyje dziejstwa, s. 314.

parły go siłą z Przetyczy w kierunku Pułtusza<sup>70</sup>. Była to ostatnia samodzielna bitwa „Zameczka”, stoczona między Narwią a Bugiem.

Należy wspomnieć, że do oddziału „Zameczka” przystąpił Maksymilian Broniewski na czele partii liczącej ok. 420 osób, który tak opisał ten fakt:

„— — Do oddziału stosownie do poprzedniego rozkazu zaczęła przybywać żandarmeria narodowa, która przyniosła wiadomość, że liczny oddział pod dowództwem «Zameczka» (Cichorskiego) znajduje się w lasach porębskich (podkr. moje — M. B.) po odbytych napadzie na Siemiatycze, przeto Broniewski pośpieszył ze swoim oddziałem i poznawszy się z naczelnikiem «Zameczkiem», Plucińskim, z szefem sztabu Karolem Fryczem, przyłączył się do oddziału, a nie chcąc przyjmować żadnej rangi, pozostał jako prosty szeregowiec w I plutonie.

Po pierwszej potyczce mianowany porucznikiem instruktorem<sup>71</sup>, zajął się musztrą całego oddziału i doprowadził już do perfekcji regularnych batalionów, podzieliwszy cały oddział na trzy bataliony i na cztery szwadrony kawalerii regularnej pod dowództwem Bronisława Deskura.

Batalion pierwszy był pod dowództwem majora Plucińskiego, a kapitanem był jeden z genuęńczyków — — (luka w tekście — M. B.). Batalion ten składał się z 200 strzelców i 200 kosynierów, uzbrojony w sztucce z bagnetami i kompletnie umundurowany.

Batalion II był pod dowództwem majora Mystkowskiego, a kapitanem był M. Broniewski, w takimże komplecie.

Batalion III pod dowództwem — — (luka w tekście — M. B.). Kawaleria była na dobrych koniach, kompletnie uzbrojona i umundurowana.

Ogólnym instruktorem całego oddziału był M. Broniewski, a dowódcą całego oddziału był pułkownik «Zameczek» (Cichorski)<sup>72</sup>.

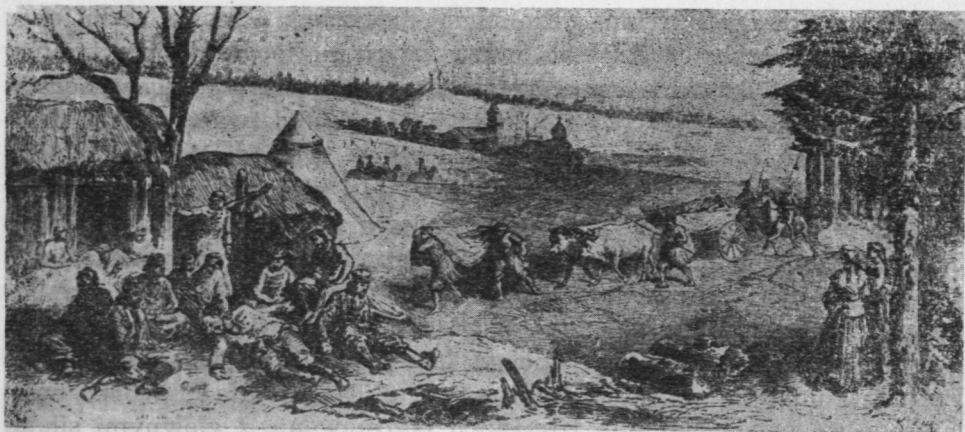
### Początki marcowej kampanii Zygmunta Padlewskiego

W pierwszych dniach marca przybył na te tereny Zygmunt Padlewski, aby zgodnie z rozkazem Rządu Narodowego objąć dowództwo nad oddziałem „Zameczka”. Przekazanie oddziału, acz nie bez oporów ze strony jego dowódcy, odbyło się w Kuninie, na lewym brze-

<sup>70</sup> Ibidem oraz: J. Ożegalski, Wspomnienia krwawych czasów z roku 1863, Kraków 1893, s. 306—307; W. Przyborowski, Dzieje 1863 roku, t. II, s. 193. Por. też przypis 68.

<sup>71</sup> Było to po bitwie pod Przetyczą stoczonej 28 II (Por.: Rys życia M. W. Broniewskiego, k. 6).

<sup>72</sup> Pamiętnik powstańca W. Broniewskiego, s. 8—9.



Ryc. 4. Przewożenie rannych powstańców przez chłopów

gu Narwi, zapewne 3 marca<sup>73</sup>. Przytoczmy znowu fragment pamiętnika Broniewskiego:

„— Kiedy złożono raport Rządowi Narodowemu przez pułkownika «Zameczka» i pułkownika Karola Fryczego, szefa sztabu, o rezultacie napadu na Siemiatycze i o stanie oddziału — generał Zygmunt Padlewski zawiadomił, iż przybędzie w Pułtuskie celem objęcia dowództwa siły zbrojnej w guberni płockiej. Na polach kunińskich cały oddział w sile 1200 piechoty i 4 szwadrony kawalerii — po defiladzie przyjęty pozostał odtąd pod jego dowództwem i po defiladzie przyzwany B. (tzn. Broniewski — M.B.), jako były uczeń generała, został serdecznie przywitany i w randze kapitana zatwierdzony z otrzymaniem konia do jazdy — —”<sup>74</sup>.

Z opisu Broniewskiego wynika, że przyczyną pozbawienia „Zameczka” samodzielnego dowodzenia oddziałem była klęska jego sił pod Siemiatyczami, czemu przeczy do pewnego stopnia awansowanie go do stopnia pułkownika.

Rekoniesans Golicyna, a szczególnie jego porażka pod Przetyczą przekonały władze carskie, że w Puszczy Białej stacjonuje silny oddział powstańczy. Zaalarmowano tym nie tylko pobliskie zgrupowania wojska, ale nawet garnizon w Płońsku, odległy o 90 wiorst. Przeciwno powstańcom zarządzono szeroką akcję operacyjną. Położenie powstańców między Narwią a Bugiem stawało się coraz trudniejsze.

Wobec zbliżającej się obławy Padlewski podjął decyzję wymarszu z Puszczy Białej i rozpoczął marsz w kierunku wschodnim. Jego oddział

<sup>73</sup> W. Karbowski, Zygmunt Padlewski, s. 326.

<sup>74</sup> Pamiętnik powstańca W. Broniewskiego, s. 9. W innym miejscu na tej samej stronie Broniewski pisze, że awans do stopnia kapitana otrzymał po bitwie pod Drądzewem (11 III), za ranę w nogę.

dotarł 3 marca do Sulęcina, gdzie stanął na nocleg; 4 marca rozbił obóz w Zalesiu<sup>75</sup>. Ruchy oddziałów powstańczych na pograniczu powiatów ostrołęckiego i łomżyńskiego zaniepokoiły garnizon rosyjski w Łomży. 4 marca wyruszył stąd oddział piechoty pod dowództwem mjra Ulianova, który stanął na nocleg w Ostrowi. W tym czasie część sił Padlewskiego pod dowództwem Mystkowskiego i Deskura obozowała w Malinowie i była doskonale poinformowana o ruchach nieprzyjaciela<sup>76</sup>. 5 marca Ulianow dotarł do Góry koło Długosiodła i ponownie skierował się w kierunku Ostrowi (6 marca), jednakże nie doszedł do powstańców. Lotny oddział płka Wałujewa (4 kompanie piechoty, 3 sotnie kozaków i 2 działa — ponad 800 osób) 5 marca opuścił również Pułtusk i udał się w kierunku Przetyczy i Długosiodła<sup>77</sup>. Wobec nasilającego się naporu kolumn rosyjskich pozostawanie z głównymi siłami w Puszczy Białej stawało się niebezpieczne. Tym bardziej niebezpieczne, że teren ten położony był między silnymi garnizonami: pułtuskim, ostrołęckim i łomżyńskim. Padlewski wiedział zapewne, że w garnizonach tych stacjonują duże siły nieprzyjaciela, co ilustruje tabela 1<sup>78</sup>.

Tabela 1

Garnizon	oddział piechoty	kozacy	artyleria
Pułtusk	5 komp. piechoty	3 sotnie	4 działa
Ostrołęka	4 „ „	1 sotnia	4 „
Łomża	3 „ „		
Razem	12 komp. piechoty	4 sotnie	8 dział

Siłom tym podążały zawsze z pomocą oddziały wydzielone do ochrony kolei warszawsko-petersburskiej, oddział lotny płka Wałujewa, pułk stacjonujący w Ostrowi dowodzony przez płka Wiesielitskiego i park artyleryjski z Wyszkowa. W tej sytuacji Padlewski postanowił opuścić Puszcę Białą, przeprowić się przez Narew i przejść z oddziałem do Kurpiowskiej Puszczy Zielonej w pobliżu granicy pruskiej, na spotkanie rzekomo skierowanej doń partii z Poznańskiego i przyjęcie transportu broni z zagranicy<sup>79</sup>. 6 marca przeprowiano się promami przez Narew w pobliżu Miastkowa, a 8 marca Padlewski wkroczył do Myszyńca, uroczyście witany na rynku przez patriotyczną ludność kurpiowską<sup>80</sup>.

<sup>75</sup> S. Gesket, *Wojennyje diejstwija*, s. 315; W. Karbowski, Zygmunt Padlewski, s. 328.

<sup>76</sup> W. Karbowski, Zygmunt Padlewski, s. 329.

<sup>77</sup> Ibidem.

<sup>78</sup> S. Gesket, *Wojennyje diejstwija*, s. 291; W. Karbowski, Zygmunt Padlewski, s. 327.

<sup>79</sup> W. Karbowski, Zygmunt Padlewski, s. 328.

<sup>80</sup> Ibidem, s. 329.

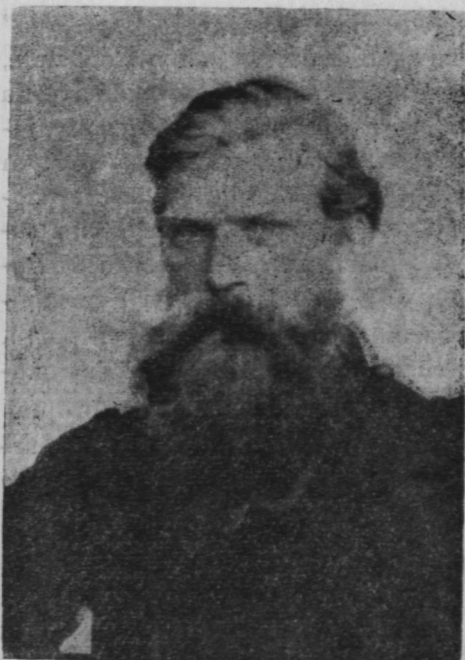
Tak zakończyły się działania powstańcze Padlewskiego i „Zameczka” w widłach Narwi i Bugu. Spotkanie się tych ludzi w jednym oddziale, przy wymuszonej współzależności, przyniosło organizacji powstańczej na tym terenie więcej szkody niż pożytku. W Puszczy Białej pozostały jedynie drobne oddziały. Próbowaly one nękać nieprzyjaciela, o czym świadczy potyczka pod Feliksowem (14 III) koło Broku, w której został ciężko ranny wspomniany już Ludomir Benedyktowicz<sup>81</sup>. Nie zaniedbano również akcji werbunkowej. W końcu marca w lasach komorowskich koło Ostrowi Konstanty Ramotowski „Wawer” zorganizował oddział w sile ok. 200 osób, przeważnie rozbitków z różnych partii. Do oddziału tego zaciągnęła się liczna grupa ochotników z Ostrowi i okolicznych miejscowości. Jednakże „Wawer” nie podejmował akcji zbrojnej. Z Komorowa przeszedł do wsi Borawe koło Ostrołęki, a następnie 25 marca do Nowogrodu. W lasy ostrowskie powrócił na początku lipca, po odbyciu kampanii w Augustowskim<sup>82</sup>.

### Działania Ignacego Mystkowskiego

Po przejściu Padlewskiego do Puszczy Zielonej nad Narwią Mystkowski i Deskur zostali z zadaniem kontynuowania werbunku wśród ludności kurpiowskiej i prowadzenia działań partyzanckich w rejonie kolei warszawsko-petersburskiej. To zapewne sprawiło, że od 27 marca mianowano Mystkowskiego naczelnikiem wojskowym pow. ostrołęckie-

<sup>81</sup> Bitwy tej nie notuje „Urzędowy wykaz potyczek wojsk carskich” i S. Zieliński. Po raz pierwszy opisał ją L. Benedyktowicz w jęz. francuskim w 1919 r. Opis był przeznaczony dla francuskich gości wojskowych, którzy licznie odwiedzali pracownię malarską Benedyktowicza w Krakowie. O powstańcu tym, który w wyniku kontuzji utracił obie ręce, późniejszym malarzu pejzażyście, por.: Benedyktowicz Ludomir, PSB, t. I, s. 427—428; B. Benedyktowicz, Wspomnienia syna, „Słowo Powszechnie”, 22 II 1963, nr 46, s. 4; A. Okońska, Wspomnienie o Ludomirze Benedyktowiczu, „Weteran walki i pracy” 1959, nr 5, s. 10; tejże, Paleta z mazowieckiej sosny. Powieść biograficzna o Ludomirze Benedyktowiczu, Warszawa 1968; E. Świejkowski, Pięćdziesiąt lat działalności dla ojczyzny sztuki. Pamiętnik Towarzystwa Przyjaciół Sztuk Pięknych, Kraków 1905, s. 19—20. Por. też: B. Kolinek, Ks. Ludomir Benedyktowicz (Szkic biograficzny), Poniaków 1961—1962, mnps; Sławny człowiek naszej okolicy. Materiały nadesłane przez uczniów kl. XI Państwowego Liceum Ogólnokształcącego w Ostrowi Maz. na konkurs ogłoszony przez redakcję „Mówią wieki”, 1962, mnps; List od ks. B. Kolinka z Poniakwi, pow. Wadowice (8 II 1963 r.) — zbiory M. B.

<sup>82</sup> I. Gieysztorowa, A. Zahorski, J. Łukasiewicz, Cztery wieki Mazowsza. Szkice z dziejów 1526—1914, Warszawa 1968, s. 265—266.



Ryc. 5. Władysław Ostaszewski

go<sup>83</sup>. Na Kurpiowszczyźnie Mystkowski organizował oddział zwany 1 pułkiem powstańczym. Pułk ten liczył 1200 osób i dzielił się na 4 bataliony strzelców i kosynierów oraz oddział kawalerii (80 koni)<sup>84</sup>. Batalionami dowodzili: płk Karol Frycze, kpt. Jan Podbielski<sup>85</sup>, kpt. Władysław

<sup>83</sup> Z. Chądzyński, *Wspomnienia powstańca*, s. 193.

<sup>84</sup> *Ibidem*, s. 117; S. Zieliński, *Bitwy i potyczki*, s. 234.

<sup>85</sup> J. Podbielski, ur. 26 V 1836 r. w Ostrowi Maz., syn Andrzeja i Józefy. Ukończył Akademię Wojskową w Petersburgu. Sztabskapitan artylerii rosyjskiej. Do oddziału powstańczego wstąpił będąc na urlopie w Ostrowi. Figuruje na liście osób zbiegłych z tego miasta po wybuchu powstania styczniowego (por. przyp. 43). Energiczny organizator i dobry dowódca. Na kartach literatury utożsamiany często z Józefem Podbielskim z Łomży, kapitanem sztabu wojsk rosyjskich, który służył jako major w oddziale Mystkowskiego, poległ w bitwie pod Kiełanką 13 maja (por.: „Czas” 1863, nr 125; Z. Kolumna, *Pamiętka dla rodzin polskich*, cz. II, s. 216). S. Zieliński widzi Jana Podbielskiego w bitwie pod Stokiem (5 V) — por.: *Bitwy i potyczki*, s. 233, ale w indeksie osób wymienia tylko Józefa Podbielskiego (*ibidem*, s. 459).

Według Z. Kolumny (por. *Pamiętka dla rodzin polskich*, cz. II, s. 217) Jan Podbielski zginął w bitwie pod Stokiem. Potwierdza to A. Zakrzewski (por.: *Rok 1863. Bitwa pod Stokiem* — oprac. wstępne, Warszawa 1962, mnps, s. 5, 6, 7) na podstawie materiałów zebranych przez J. Zakrzewskiego, opartych na relacjach L. Przytułskiego i J. Bieńczyka, współtowarzyszy Jana Podbielskiego. Ale nie potwierdza tego w pełni akt zgonu (nr 106/1863 — USC w Ostrowi Maz.). Według aktu zgonu, sporządzonego dopiero 22 września 1863 r.,

Ostaszewski<sup>86</sup> i mjr Ignacy Mystkowski, dowódca pułku. Kawalerią dowodził mjr Bronisław Deskur<sup>87</sup>. Oficerem sztabowym był Teofil Dąbrowski<sup>88</sup>, brat Jarosława. Pułk Mystkowskiego był bardzo ruchliwy, zdyscyplinowany, dobrze wyszkolony i uzbrojony. Służyło w nim ok. 800 młodych żołnierzy<sup>89</sup>. Specjalnością tego pułku, podobnie jak wszystkich oddziałów dowodzonych przez Mystkowskiego, było organizowanie zasadzek na kolumny carskie, które maszerowały traktami polnymi i duktami leśnymi. Organizowano także tzw. kolejówki, czyli napady na transporty wojska przewożone koleją. Tym razem Mystkowski przygotowywał się do przerwania na dłuższy okres komunikacji na kolei warszawsko-petersburskiej<sup>90</sup>. Plan ten został nadzwyczaj pomyślnie zapoczątkowany zwycięską bitwą pod Stokiem koło Ostrowi, stoczoną w nocy z 4 na 5 maja<sup>91</sup>. W udanej zasadzce rozbito kolumnę księcia Tichomirowa, wzięto jeńców, a wśród nich komendanta żandarmerii w Ostrołęce, kpt. Denisewicza<sup>92</sup>, zdobyto dużo broni i sprzętu

Jan Podbielski zmarł 7 maja tegoż roku o godz. 15 w Uścianku. Pozwala to przypuszczać, że został ciężko ranny pod Stokiem, a zmarł w Uścianku koło Kietlanki, dokąd przemaszerował oddział Mystkowskiego, przygotowując się do napadu na kolej warszawsko-petersburską. Można też wysunąć przypuszczenie, że świadkowie — Józef Podbielski, brat zmarłego (nie należy go mylić z majorem z oddziału Mystkowskiego), i Tadeusz Jezierski, obaj z Ostrowi Maz. — zgłaszając zgon Jana Podbielskiego, podali mylną datę śmierci i miejscowość dla zatarcia śladów jego służby w oddziale powstańczym.

<sup>86</sup> Z. Kolumna, Pamiątka dla rodzin polskich, cz. II, s. 202.

<sup>87</sup> Akt zgonu nr I 26-664-151-1895 — USC Warszawa-Sródmieście; J. Sokulski, Deskur Bronisław, PSB, t. V, Kraków 1939—1946, s. 130—131; M. Wyśłouchowa, Bronisław Deskur, „Tydzień” 1902, nr 3.

<sup>88</sup> J. Borejsza, W kręgu wielkich wygnańców (1848—1895), Warszawa 1963, s. 505—509; F. Romaniukowa, Radykalni demokraci polscy. Wybór pism i dokumentów 1863—1875, Warszawa 1960, s. 457—463; W. Sulewski, Teofil Dąbrowski — powstaniec, komunard, poeta, „Wiedza i Życie” 1956, nr 2, s. 130—133; Wielka Encyklopedia Powszechna, t. 2, Warszawa 1963, s. 838—839; M. Ziotorzycka, Dąbrowski Teofil, PSB, t. V, s. 22—23.

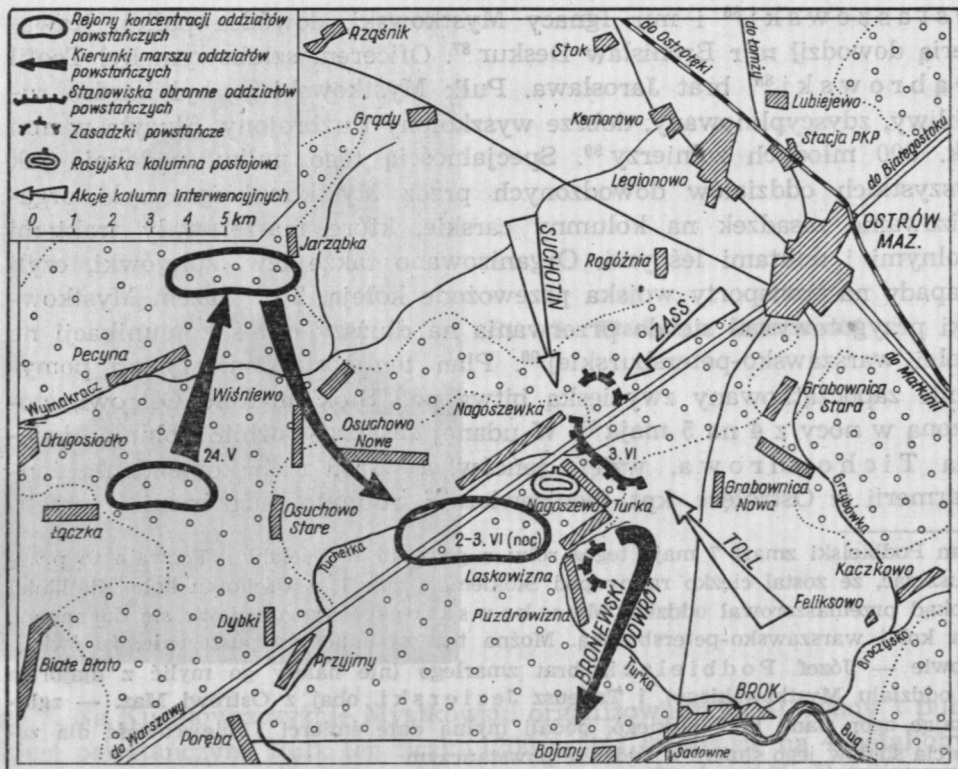
<sup>89</sup> S. Zieliński, Bitwy i potyczki, s. 233.

<sup>90</sup> Z. Chądzyński, Wspomnienia powstańca, s. 117—118.

<sup>91</sup> „Czas” 1863, nr 107, s. 2 podaje, że zasadzkę urządzono „pomiędzy Komorowem a Jeleniami”, a „Czas” 1863, nr 108, s. 2, że była to potyczka „pod Komorowem w Ostrołęckiem”; Z. Chądzyński, Wspomnienia powstańca, s. 118; B. Deskur, Z pamiętników, s. 161—163; S. Kieniewicz, Historia Polski 1795—1918, Warszawa 1968, s. 267; W. Przyborowski, Dzieje 1863 roku, t. IV, s. 270—271; S. Zieliński, Bitwy i potyczki, s. 233; M. Bartniczak, Bitwa pod Stokiem, s. 14—24 (plan bitwy).

<sup>92</sup> Syn Denisewicza, mjr Andrzej Denisewicz, był dowódcą pułku olkuskiego pierwszej dywizji krakowskiej, dowodzonej przez Józefa Hauke-Bosaka. Schwytany 9 kwietnia w Opatowskim, był powieszony 18 kwietnia 1864 r. w Wierzbniku (por.: Z. Chądzyński, Wspomnienia powstańca, s. 118; S. Zieliński, Bitwy i potyczki, s. 425, *passim*).





Ryc. 6. Bitwa pod Nagoszewem

Oprac. M. Bartniczak

taborowego. Po tym głośnym zwycięstwie Rząd Narodowy mianował Mystkowskiego podpułkownikiem<sup>93</sup>.

13 maja koło Kietlanki zorganizowano zasadzkę na oddziały gen. Tolla, które podążały linią warszawsko-petersburską w kierunku Małkini. Zasadzka się nie udała. W wyniku zdrady konduktora Suchodolskiego pociąg z wojskiem zatrzymał się przed zasadzką. Oddziały powstańcze zostały rozbite i straciły na polu bitwy Mystkowskiego, Ostaszewskiego, Plucińskiego i Podbielskiego<sup>94</sup>. Po klęsce tej dowództwo nad oddziałem objął płk Frycze<sup>95</sup>. Dla uzupełnienia strat powstańcy przeszli do lasów koło Długosiodła. Tu jednak zostali niespodziewanie zaatako-

<sup>93</sup> „Czas” 1863, nr 108; S. Zieliński, Bitwy i potyczki, s. 233.

<sup>94</sup> Z. Kolumna, Pamiętka dla rodzin polskich, cz. II, s. 215–216.

<sup>95</sup> O bitwie pod Kietlanką por. „Czas” 1863, nr 125; „Dziennik Powszechny” 1863, nr 125 oraz nr 111 (raport gen. Tolla); Z. Chądzyński, Wspomnienia powstańca, s. 118–120; B. Deskur, Z pamiętników, s. 164–165; W. Przyborowski, Dzieje 1863 roku, t. IV, s. 271; S. Zieliński, Bitwy i potyczki, s. 233–234.

wani i rozbici. Było to 23 maja pod Łączką, w uroczysku leśnym „Bykowiec”. Ciężko ranny Karol Frycze zmarł następnego dnia w Porębie<sup>96</sup>.

Takie to pomysły i niepomysłne, a nawet tragiczne dla oddziału Mystkowskiego wydarzenia poprzedziły bitwę pod Nagoszewem. Walki stoczone na tych terenach wysoko ocenił Bronisław Szwarce, który pisał: „— tam odbyła się główna, jedyna poważna co do możliwych skutków walka 1863 r., o której prawie nic nie piszą, bo główni uczestnicy legli na polu chwały, a nikt z nich się nie bawił ani w dyktatury, ani w emigracyjne tytuły”<sup>97</sup>. Słowa te można również odnieść do bitwy pod Nagoszewem, o której także mało pisano.

## BITWA NAGOSZEWSKA

### Siły stron

Ustalenie rzeczywistych rozmiarów sił, tak polskich, jak i rosyjskich, biorących udział w bitwie nagoszewskiej, jest sprawą niezwykle trudną. W zachowanych dokumentach źródłowych i opracowaniach nie znajdujemy wyczerpujących informacji na ten temat. Siły stron w oświetleniu różnych źródeł przedstawia tabela 2 na s. 182.

Przytoczone zestawienie pozwala z grubsza określić liczby oddziałów rosyjskich i ich siłę, przy czym brak stanów liczebnych poszczególnych oddziałów należy zastąpić obsadą wg przypadających etatów, choć nie we wszystkich oddziałach pokrywało się to ze stanem faktycznym.

Analiza nawzajem uzupełniających się źródeł i opracowań sugeruje, że siłę strony rosyjskiej należy podzielić na dwie grupy, zaangażowane w dwóch fazach bitwy<sup>98</sup>. Była to kolumna postojowa, rozlokowana w Nagoszewie, zaatakowana przez powstańców w nocy z 2 na 3 czerwca w pierwszej fazie bitwy, i 3 kolumny interwencyjne: gen. Tolla, mjra Suchotina i mjra Zassa, przybyłe na pole bitwy 3 czerwca w drugiej fazie. Broniewski podaje w swoim „Pamiętniku” skład kolumny postojowej, co pozwala określić jej przybliżony stan liczebny (ok. 840 osób). „Wiadomości z pola bitwy” przynoszą natomiast powtórzoną przez Zielińskiego informację o składzie kolumny

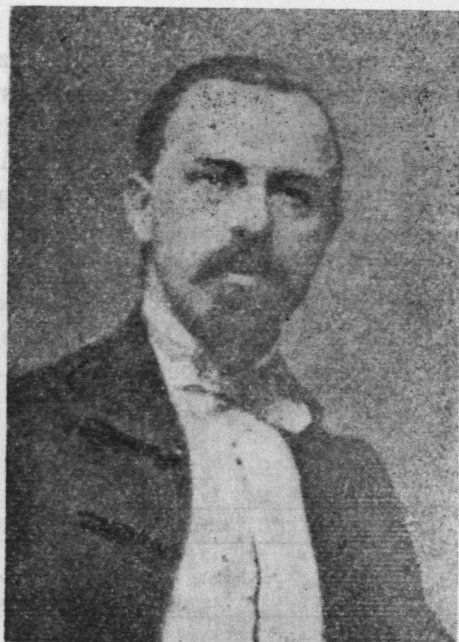
<sup>96</sup> „Wiadomości z pola bitwy” 1863, nr 14; Z. Chądzyński, Wspomnienia powstańca, s. 120—121; B. Deskur, Z pamiętników, s. 167—169; W. Przyborowski, Dzieje z 1863 roku, t. IV, s. 276—277; S. Zieliński, Bitwy i potyczki, s. 235.

<sup>97</sup> B. Szwarce, O powstaniu styczniowym, s. 154.

<sup>98</sup> Wskazuje na to sam Broniewski (por.: Pamiętnik powstańca W. Broniewskiego, s. 14).

Tabela 2

Źródło informacji	sily rosyjskie		sily polskie	
	oddziały	stan liczebny	oddziały	stan liczebny
I. <i>Źródła rękopiśmienne</i> Pamiętnik powstańca W. Broniewskiego, s. 14.	2 roty piechoty 2 szw. dragonów oddział kozaków kolumna z Ostrołęki kol. gen. Tolla	brak danych	Broniewskiego Lityńskiego	brak danych
II. <i>Prasa. Źródła drukowane</i> „Czas” 1863, nr 132	4 roty piechoty sotnia kozaków szw. ułanów kol. gen. Tolla	brak danych	Broniewskiego	brak danych
„Czas” 1863, nr 133	3 roty piechoty oddz. jazdy oddz. z Ostrowi oddz. z Broku	brak danych	Broniewskiego Lityńskiego	brak danych
„Dziennik Powszechny” 1863, nr 125	oddz. z Łomży oddz. z Ostrołęki 3 kompanie gen. Tolla	brak danych	„Szczątki band” Mystkowskiego Plucińskiego Fryczego	2 800
„Gazeta Narodowa” 1863, nr 102	4 roty piechoty sotnia kozaków szw. ułanów	brak danych	oddz. Broniewskiego	brak danych
„Gazeta Narodowa” 1863, nr 103	3 kolumny	brak danych	Broniewskiego Lityńskiego	brak danych
„Wiadomości z pola bitwy” 1863, nr 15	3 roty piechoty szw. huzarów oddz. kozaków oddz. gen. Tolla oddz. z Ostrowi	brak danych	Broniewskiego	brak danych
L. R a t a j c z y k, Urzędowy wykaz potyczek wojsk carskich, s. 317	oddz. gen. Tolla oddz. mjra Zassa oddz. mjra Suchotina	brak danych	brak danych	brak danych
III. <i>Opracowania</i> M. B e r g, Zapiski o polskich spisach, ks. 9, s. 6	kol. mjra Suchotina	brak danych	oddz. Dąbkowskiego „ Jasińskiego „ Lityńskiego	2 700
S. Z i e l i ń s k i, Bitwy i potyczki, s. 236	3 roty piechoty szw. huzarów oddz. kozaków kol. gen. Tolla kol. z Ostrowi	brak danych 50 brak danych	Broniewskiego Lityńskiego	brak danych



Ryc. 7. Polikarp Dąbkowski

interwencyjnej, przybyłej z Ostrołęki pod dowództwem mjra Suchotina. Stan liczebny tej kolumny wg etatów należy określić na 820 osób. Kolumna gen. Tolla, wysłana z Małkini, miała liczyć 3 kompanie (roty), czyli około 600 osób. Tyleż zapewne liczyła wysłana z Ostrowi kolumna mjra Zassa. Źródła nie przekazały nam informacji o stanie uzbrojenia tych sił.

Sprawą jeszcze trudniejszą jest określenie stanu sił polskich. Dane liczebne, przekazane przez urzędowy „Dziennik Powszechny” i Berga, są oczywiście tendencyjne i mocno przesadzone. Główną część sił polskich w bitwie pod Nagoszewem stanowił oddział W. Broniewskiego i Polikarpa Dąbkowskiego, do którego dołączył oddział (200 osób) Ludwika Lityńskiego, przybyły do Puszczy Białej z Podlasia<sup>99</sup>. Na początku czerwca siła połączonych trzech oddziałów miała wynosić 1200 osób<sup>100</sup>. Broniewski podaje w „Pamiętniku”, że w bitwie wystąpiły trzy bataliony, przez które należy rozumieć trzy oddziały. Pierwszy pod dowództwem Broniewskiego, drugi zapewne pod dowództwem Dąbkowskiego, chociaż Broniewski nie podaje nazwiska dowódcy, i trzeci pod dowództwem Lityńskiego<sup>101</sup>. Brak jednakże danych o sile tych batalionów. Na podstawie informacji Broniewskiego, odnoszącej się do po-

<sup>99</sup> S. Zieliński, Bitwy i potyczki, s. 236.

<sup>100</sup> Rys życia M. W. Broniewskiego, Dodatek, k. 28.

<sup>101</sup> Ibidem, k. 30.

czątku czerwca, należy przyjąć, że wynosiła ona również 1200 osób, choć wyliczenie to jest z pewnością przesadzone. Byli to głównie kosynierzy dowodzeni przez Broniewskiego, strzelcy pod dowództwem Lityńskiego i kawaleria z dowódcą Dąbkowskim. Powstańcy uzbrojeni byli w kosy, broń palną oraz w różnorodną broń białą.

W bitwie wzięli również udział nagoszewscy chłopci w oddziale Stanisława Mańkowskiego (ok. 100 osób), oddział chłopów z przywódcą Janem Nowakiem (ok. 50 osób) i uczestnicy nie zorganizowani, przybyli na pole bitwy samodzielnie, rekrutujący się spośród mieszkańców okolicznych wsi, a także Ostrowi (30 osób) i Broku. Liczebność ich należy ocenić na ok. 50 osób. Byli oni uzbrojeni głównie w widły i drągi. Niżej podajemy zestawienie sił obu stron (tab. 3).

Tabela 3

Siły rosyjskie		siły polskie	
oddziały	stan liczebny wg etatów	oddziały	stan liczebny
<i>Kolumna postojowa</i>		Broniewskiego	800
2 rotę piechoty	400	Dąbkowskiego	ok. 200
2 szw. ułanów	340	Lityńskiego	200
sotnia kozaków	90	Mańkowskiego	ok. 100
<i>kolumny interwencyjne</i>		Jana Nowaka	ok. 50
kol. mjra Suchotina		uczestnicy nie zorganizowani	ok. 50
3 rotę piechoty	600		
szw. huzarów	170		
oddz. kozaków	50		
kol. mjra Zassa			
3 rotę piechoty (?)	600 (?)		
kolumna gen. Tolla			
3 rotę piechoty	600		
Razem		ok. 1 400	
		ok. 2 850	

Wyliczenie to, chociaż znacznie zawyżone po stronie polskiej, jest zapewne najbliższe rzeczywistego stanu sił stron walczących pod Nagoszewem w obu fazach bitwy. W bitwie tej siły rosyjskie miały trzykrotnie przewyższać siły powstańców<sup>102</sup>. Z wyliczenia wynika, że ponad dwukrotnie.

<sup>102</sup> Ibidem, k. 31; przy obliczaniu sił strony carskiej przyjęto, że kompania (rota) liczyła 200 żołnierzy (180 szeregowych i ok. 20 podoficerów i oficerów), szwadron — ponad 170 kawalerzystów, sotnia kozaków — prawdopodobnie ok. 80—90 osób (por. L. Ratajczyk, *Polska wojna partyzancka*, s. 77—78).



Ryc. 8. Ludwik Lityński

### Przebieg bitwy. Ruchy oddziału Broniewskiego Pierwsza faza bitwy

24 maja, drugiego dnia po klęsce pod Łączką, Waclaw Broniewski i Polikarp Dąbkowski sformowali oddział złożony z rozbitków po Mystkowskim i Fryczem<sup>103</sup>. W niedługim czasie przybył do oddziału ojciec Fryczego, przywożąc dla Broniewskiego nominację na pułkownika i polecenie dowodzenia oddziałem, przekazane mu przez śmiertelnie rannego dowódcę<sup>104</sup>.

Po śmierci Fryczego, którego pochowano w Porębie nad Bugiem<sup>105</sup>, i sformowaniu oddziału powstańcy pomaszzerowali w okolice wsi Rzańnik, gdzie natknęli się na pikietę kozacką<sup>106</sup>. Dowódca zamierzał uderzyć na oddział rosyjski. Nawiązał nawet kontakt z miejscowymi chł-

<sup>103</sup> Rys życia M. W. Broniewskiego, k. 27.

<sup>104</sup> Ibidem; Pamiętnik powstańca W. Broniewskiego, s. 13.

<sup>105</sup> Grobowiec K. Fryczego znajduje się w Porębie nie opodal kościoła parafialnego.

<sup>106</sup> Pamiętnik powstańca W. Broniewskiego, s. 13; Rys życia M. W. Broniewskiego, k. 27.

pami, którzy chcieli przyprowadzić do partii Broniewskiego własny oddział strzelców<sup>107</sup>. Zanim jednak zarządono alarm oddziału powstańczego, pojawili się u dowódcy wysłannicy chłopscy z informacją, że w okolicy krążą silne oddziały rosyjskie. Włościanie wzywali Broniewskiego do unikania starć zbrojnych i rozbicia obozu w bezpieczniejszym miejscu. W tym celu zarządono przemasz oddziału do lasów koło Jarzębca (dzis. Jarząbka) w rejonie Długosiodła. 2 czerwca wieśniak z Nagoszewa zaalarmował powstańców wiadomością, że do wsi przybyła kolumna carska na postój. Po dotarciu tej wiadomości do sztabu powstańczego Broniewski postanowił uderzyć na Rosjan. Aby uniknąć przedwczesnego starcia, podjął decyzję skoncentrowania swoich sił w lasach koło Osuchowa, Nagoszewa i Laskowizny<sup>108</sup>. Do rejonu koncentracji oddziały przemaszerowały w nocy z 2 na 3 czerwca.

Po rozbiciu obozu Broniewski odbył naradę wojenną z dowódcami batalionów, w której uczestniczyło również kilku włościan z Osuchowa pod przewodnictwem Jana Nowaka<sup>109</sup>. Po tej naradzie dowódca zamierzał otoczyć Nagoszewo w pewnej odległości od zabudowań, następnie wysłać jeden szwadron na spotkanie z kolumną rosyjską, aby wyprowadzić wojska nieprzyjacielskie na otwartą przestrzeń, następnie zaś wprowadzić pod osłoną nocy do akcji wszystkie siły. Plan ten jednak został niespodzianie zmieniony, gdyż wspomniany włościanin przyspieszył akcję. Wydarzenie to tak opisuje Broniewski: „Włościanin, gwałtowny i dobry patriota, rzecz przyspieszył, bo o godzinie pierwszej w nocy popodkładał ogień w tych stodołach, gdzie był zakwaterowany nieprzyjaciel, i kiedy wybuchł płomień, wtedy skupione bataliony mordowały i wystrzeliwały uciekającego nieprzyjaciela — —. A oddział Lityńskiego rozprawiał się z nieprzyjacielem w samej wsi Nagoszewo. Tam wyłukł wszystkich i zabrał broń”<sup>110</sup>. Była to pierwsza faza bitwy, w której niemal doszczętnie zniszczono kolumnę carską, przybyłą na postój nocny do Nagoszewa.

### Druga faza bitwy.

#### Przybycie kolumn interwencyjnych.

#### Pomoc chłopów nagoszewskich

Broniewski przewidywał, że po akcji nocnej z 2 na 3 czerwca przybędą do Nagoszewa nowe posiłki rosyjskie. Przewidywał również, że kolumny interwencyjne mogą nadejść z trzech stron: od Małkini, Ostro-

<sup>107</sup> Rys życia M. W. Broniewskiego, k. 28.

<sup>108</sup> „Czas” 1863, nr 133.

<sup>109</sup> Rys życia M. W. Broniewskiego, k. 30.

<sup>110</sup> Pamiętnik powstańca W. Broniewskiego, s. 14.

wi i Ostrołęki. Dla poprawienia pozycji obronnej oddziały powstańcze pomaszzerowały na skraj lasów ostrowskich, położonych na wschód od Nagoszewa, i zajęły tzw. „Naddawki”, teren póllesisty, częściowo bagnisty, z dobrymi punktami obserwacyjnymi. Dowódca wydzielił specjalny oddział strzelców, który stanowił zasadzkę urządzoną w zaroślach. Kosynierzy zalegli pod lasem. Kawaleria skoncentrowała się w tzw. „Brzeźniaku”, przy czym częścią jej obsadzono flanki.

Przewidywania Broniewskiego o nadejściu nowych posiłków rosyjskich okazały się słuszne. Do zniszczenia oddziału polskiego wysłano z Ostrołęki i Łomży kolumnę w sile 4 rot piechoty (ok. 800 osób), sotnię kozaków (ok. 90 osób) i szwadron ułanów (ok. 170 osób) pod dowództwem mjra Suchotina. Część tej kolumny zajęła stanowiska w 16 chatach chłopskich i stodołach. Według opisu przekazanego przez Broniewskiego kolumnę carską powstańcy przyjęli silnym ogniem. Zieliński natomiast podaje, że kolumna Suchotina podeszła do Nagoszewa i bez przeszkód zajęła wieś, otwierając jednocześnie silny ogień na pozycje powstańców. Jednakże trzykrotny atak rosyjski został skutecznie odparty. Broniewski na czele kosynierów rzucił się na pozycje piechoty nieprzyjacielskiej, nacierającej od strony kancelarii gminnej w Nagoszewie. Ale ten atak się załamał. Jednocześnie oddziały powstańcze wpadły w zasadzkę na drodze polnej prowadzącej do Nagoszewa, gdzie zostały porażone silnym ogniem piechoty carskiej, ukrytej w łąkach zbóż<sup>111</sup>. Zieliński zarzuca Broniewskiemu, że cofnął się z kawalerią do lasu „— — pozostawiając strzelców i kosynierów własnemu przemysłowi — —”<sup>112</sup>. Tymczasem miał to być celowy manewr, wprowadzający nieprzyjaciela w urządzoną zasadzkę. Broniewski pisze:

„Konnica nasza dała ognia i poddała odwrót, wtedy kawaleria nieprzyjacielska puściła się za nami, a strzelcy nasi z zasadzki dali ognia, wymordowawszy wielu dragonów. Kiedy piechota nieprzyjacielska pogoniła za strzelcami do lasu, wtedy powstał kosynierzy i zaczęli rąbać, a oddział Lityńskiego z kosynierami zabiegł tyły i nieprzyjaciel dostał się we dwa napady kosynierskie. Strzelcy z oddziału Lityńskiego ukryci dawali ognia do uciekającego i rozbitego nieprzyjaciela”<sup>113</sup>.

<sup>111</sup> S. Zieliński, *Bitwy i potyczki*, s. 236. Por. też: L. Bekier, *Rok 1863 w pow. ostrowskim*. Mnps odczytu wygłoszonego w Ostrowi 10 II 1962 r., s. 17; A. Zakrzewski, *Wiadomości o bitwie pod wsią Nagoszewo*, s. 2; „*Gazeta Narodowa*” 1863, nr 102.

<sup>112</sup> S. Zieliński, *Bitwy i potyczki*, s. 236.

<sup>113</sup> *Pamiętnik powstańca W. Broniewskiego*, s. 14.



Jednakże w oddziale Broniewskiego nastąpił chaos. Niektórzy powstańcy zaczęli opuszczać pole bitwy, co wykorzystał nieprzyjaciel. Pluton kozaków zaczął oskrzydlać i skutecznie ostrzeliwać oddział polski. Groziło to załamaniem sił powstańczych<sup>114</sup>. Wtedy w sukurs siłom Broniewskiego przybył oddział nagoszewskich chłopów; przyprowadził go na pole bitwy Stanisław Mańkowski<sup>115</sup>. Przybyli także włościanie z Laskowizny, Puzdrowizny, Kuskowizny, Turki, Bojan, Osuchowa, a także liczna grupa mieszkańców Ostrowi Mazowieckiej i Broku. Nieoczekiwane pojawienie się znacznej siły na tyłach kolumny carskiej wywołało duże zamieszanie w szeregach nieprzyjaciela. Kosynierzy i chłopci uzbrojeni w kosy, drągi, widły i siekiery, wspomagani przez strzelców i kawalerię, stali się główną siłą uderzeniową i zaczęli narzucać nieprzyjacielowi tempo walki. Oni też przejęli inicjatywę w organizowaniu ataków. Uderzenia powstańców okazały się bardzo silne, nieodparte. Bój obronny przerodził się w krwawy bój pościgowy w otwartym polu i w łąkach zbóż. Szeregi kolumny Suchotina zaczęły topnieć. Aby zdezorganizować kolumnę carską, Feliks Szymański dał na trąbie sygnał do odwrotu. Za wycofującym się oddziałem zorganizował pościg Masłowski i Józef Zdunczyk, a następnie rotmistrz Kożuchowski na czele kosynierów z oddziału Lityńskiego<sup>116</sup>. Nie odstępowali ich dzielni chłopci. Pościg trwał do zachodnich granic Nagoszewa (dzis. Nagoszewka), gdzie nieprzyjaciel zajął stanowiska obronne w zabudowaniach gospodarskich. Chłopci, widząc powodzenie powstańców, podpalili własne zagrody z broniącym się w nich nieprzyjacielem. Budynki podpalili pierwsi: Maciej Koziół, Łukasz i Jan Stelmaszczykowie oraz Sobieski<sup>117</sup>. To zadecydowało o przewadze powodzenia tej bitwy na korzyść powstańców.

Przybycie na pole walki nagoszewskich chłopów pozwoliło Broniewskiemu wyjść z częścią sił na spotkanie z kolumną gen. Tolla, która podążała od strony Broku i Małkini. Według „Pamiętnika Broniewskiego” nie pozwolono tej kolumnie włączyć się do akcji<sup>118</sup>, co się wydaje mało prawdopodobne. W końcowej fazie bitwy przybyła również kolumna mjra Zassa, którą powstańcy podobno rozbili.

<sup>114</sup> A. Zakrzewski, Wiadomości o bitwie pod wsią Nagoszewo, s. 2.

<sup>115</sup> L. Bekier, Rok 1863 w pow. ostrowskim, s. 17; „Gazeta Narodowa” 1863, nr 103.

<sup>116</sup> S. Zieliński, Bitwy i potyczki, s. 236.

<sup>117</sup> Rys życia M. W. Broniewskiego, k. 31; Relacja A. Stelmaszczyka, Ostrów Maz. 9 II 1963; S. Zieliński, Bitwy i potyczki, s. 236.

<sup>118</sup> Pamiętnik powstańca W. Broniewskiego, s. 14; „Gazeta Narodowa” 1863, nr 103 donosi, że kolumna gen. Tolla nie zastała już oddziału polskiego na polu bitwy, co jest oczywiście błędną informacją.

Obwieszczenie



**Za dusze s. p.**

**LUDWIKA LASOCKIEGO**

b. Oficera b. Wojsk Polskich, b. inżyniera sekcji przy drodze żelaznej warszawsko-petersburskiej;

**IGNACEGO MYSTKOWSKIEGO**

b. inżyniera przy drodze żelaznej warszawsko-petersburskiej;

**KAROLA FRYCZEGO**

b. inżyniera przy drodze żelaznej warszawsko-petersburskiej;

**LEOPOLDA PLUCIŃSKIEGO**

b. naczelnika stacji Warszawa;

**WŁADYSŁAWA OSTASZEWSKIEGO**

b. oficera wojsk pruskich, inżyniera przy drodze żelaznej warszawsko-petersburskiej;

**STANISŁAWA RATOWSKIEGO**

b. urzędnika drogi żel. warszawsko-petersburskiej;

**JOZEFĄ PODBILSKIEGO**

b. Kapitana sztabu jeneralnego wojsk rosyjskich —

poległych dnia 13go Maja r. b. pod Czyżewem w Ostrołęce; — oraz

**za duszę s. p.**

**LEOPOLDA DYTFAŁDA**

b. urzędnika drogi żel. warszawsko-petersburskiej — poległego w Maren r. b. pod Myszyniecm, —

odprawi się

**ŻALOBNE NABOŻENSTWO**

w dniu 19 czerwca 1863 r. o godzinie 10tej rano w kościele OO. Kapucynów w Krakowie.  
na które Koledzy poległych — pobożnych Rodaków zapraszają.



Wydrukowano u Z. J. Wywiadomskiego.

Ryc. 9. Ogłoszenie o nabożeństwie żalobnym za poległych powstańców

## Odwrót oddziału Broniewskiego

Wobec naporu wzmocnionych posiłków rosyjskich Broniewski zdecydował, aby opuścić pole bitwy. Była to decyzja słuszna. Przedłużanie walki mogło grozić powstańcom tylko porażką. Mimo wielogodzinnego starcia<sup>119</sup> oddział powstańczy dokonał udanego ataku na skrzydło nieprzyjaciela i wycofał się w kierunku Bugu<sup>120</sup>. Odwrót osłaniał oddział chłopów, którym przewodził Jan Nowak z Osuchowa<sup>121</sup>. Wprawni strzelcy kurpiowscy, ukryci w „Brzeźniaku” i na „Górcie”, nie pozwolili wyjść wojskom gen. Tolla z lasu ostrowskiego, zanim powstańcy nie znaleźli się w bezpiecznej odległości<sup>122</sup>. Epilogiem nagoszewskich zmagania było wprowadzenie wojsk rosyjskich w zasadzkę leśną, urządzoną nad rzeczką Turką w pobliżu Laskowizny, na dukcie prowadzącym do Broku. Dowodzeni przez Jana Nowaka chłopci, ukryci na sosnach, zabili kosami 6 kozaków<sup>123</sup>.

Po bitwie oddział Broniewskiego przemaszerował nad Bug i rozbił obóz w rejonie wsi Brańszczyk-Budy. 5 czerwca wziął udział w dziękczynnej mszy świętej odprawionej w brańszczykowskim kościele parafialnym<sup>124</sup>. Następnie oddział Lityńskiego pomaszerował na Podlasie<sup>125</sup>, a Broniewski pozostał nadal w widłach Narwi i Bugu. W kilka dni później, po otrzymaniu urlopu dla poratowania zdrowia, przekazał dowództwo nad oddziałem inż. Jakubowi Jasińskiemu, przysłanemu tu przez Rząd Narodowy<sup>126</sup>.

Pod rozkazami Jasińskiego oddział ostrołęcki wystąpił zbrojnie pod Drażdżewem (29 VI)<sup>127</sup> i pod Brzeźnicą (7 VII)<sup>128</sup>. Po tej ostatniej bitwie połączył się w Czerwonym Borze z oddziałem płk. „Wawra”, który, przyszedłszy tu z Augustowskiego, objął dowództwo nad połączoną partią, liczącą ok. 2200 powstańców<sup>129</sup>.

<sup>119</sup> W. Broniewski pisze, że bitwa trwała „od świtu do piątej godziny po południu” (por. Pamiętnik powstańca W. Broniewskiego, s. 15). Według „Czasu” 14 VI 1863, nr 133: „Bój trwał od 12<sup>1</sup>/<sub>2</sub> z południa do godziny 5 po południu. O 7 Moskale zwrócili się ku Ostrowiu”. Informację tę powtarza S. Zieliński (por. Bitwy i potyczki, s. 236).

<sup>120</sup> Ibidem.

<sup>121</sup> List od Alfreda Kolatora z Londynu (9 II 1963 r.).

<sup>122</sup> S. Strumph Wojtkiewicz, Ziemia i gwiazdy, s. 111.

<sup>123</sup> List od A. Kolatora z Londynu.

<sup>124</sup> Pamiętnik powstańca W. Broniewskiego, s. 15; Rys życia M. W. Broniewskiego, k. 31 oraz Dodatek, k. 30.

<sup>125</sup> Rys życia M. W. Broniewskiego, k. 32.

<sup>126</sup> Ibidem, k. 31; Pamiętnik powstańca W. Broniewskiego, s. 16.

<sup>127</sup> S. Zieliński, Bitwy i potyczki, s. 238.

<sup>128</sup> Ibidem, s. 265.

<sup>129</sup> Ibidem.

## Straty stron

Trudno jest dokładnie ustalić straty stron, gdyż źródła i opracowania zawierają wiele luk. Np. Zieliński pominął zupełnie straty po stronie rosyjskiej. Przekazy jednak są na ogół zgodne w określaniu strat, choć zapewne wyliczenia są przybliżone. Dane te podajemy w tabeli 4.

Tabela 4

Źródło informacji	strona rosyjska		strona polska	
	zabitych	rannych	zabitych	rannych
I. <i>Prasa i inne źródła</i> „Czas” 1863, nr 132		400	100 (60 powstańców, 40 włościan)	niewielu
„Dziennik Powszechny” 1863, nr 125	straty mało znaczące		straty ogromne kilkuset	
„Gazeta Narodowa” 1863, nr 102	400 zabitych i rannych		100 (60 powst. 40 włośc.)	brak danych
„Wiadomości z pola bitwy” 1863, nr 15	blisko 500	brak danych	130 powst. i kilku włośc.	brak danych
Z. Chądzyński, Wspomnienia powstańca, s. 123.	znaczne straty		110	20
II. <i>Opracowania</i> S. Zieliński, Bitwy i potyczki, s. 236	brak danych	brak danych	110	20

Straty po stronie rosyjskiej określa najpełniej tajna gazeta „Wiadomości z pola bitwy”; podaje ona ok. 500 zabitych. Źródło to, podobnie jak i inne, nie przekazało jednak informacji o rannych, których była zapewne znaczna grupa<sup>130</sup>.

Straty po stronie polskiej należy przyjąć za Z. Chądzyńskim (110 zabitych). Jednakże podana przez niego liczba 20 rannych nie może odpowiadać prawdzie. W czasie wielogodzinnego boju musiało ich być znacznie więcej<sup>131</sup>. Przy omawianiu strat warto zwrócić uwagę na skrajnie

<sup>130</sup> „Gazeta Narodowa” 1863, nr 102 podaje, że Rosjanie stracili 270 (sztucerów) sztuków i zapewne wiele innego sprzętu bojowego i taborowego.

<sup>131</sup> Do strat po stronie polskiej należy zaliczyć spalenie zabudowań części Nagoszewa („Wiadomości z pola bitwy” 1863, nr 15).

tendencyjną informację, zamieszczoną w urzędowym „Dzienniku Po-wszechnym”. Podaje on, że po stronie rosyjskiej były „straty mało znaczące”, a po stronie polskiej „straty ogromne”.

### Skład socjalny uczestników bitwy

Analiza społeczno-zawodowa ustalonych 86 uczestników pozwala stwierdzić, że w bitwie pod Nagoszewem wystąpili: włościanie, rzemieślnicy, inteligencja twórcza i zawodowa, właściciele ziemscy, rządcy dóbr i szlachta, oficjaliści dworscy, oficerowie oraz studenci<sup>132</sup>. Pewną grupę stanowią uczestnicy, o których nie udało się zebrać informacji o ich pochodzeniu społeczno-zawodowym. Ilościowy stan poszczególnych grup przedstawia tabela 5.

Tabela 5

Grupa społeczno-zawodowa	liczba ustalonych uczestników	%	uwagi
włościanie	40	46,5	
rzemieślnicy	8	9,3	3 rzeźników, 3 kowali, 2 szewców
inteligencja twórcza i zawodowa	8	9,3	3 księży, nauczyciel, kolejarz, urzędnik celny, geometra, poeta
właściciele ziemscy, rządcy dóbr, szlachta	5	5,8	
oficjaliści dworscy	3	3,5	
oficerowie i podoficerowie	7	8,1	
studenci	3	3,5	
brak danych o pochodzeniu społeczno-zawodowym	12	14,0	
Razem	86	100,0	

Wśród ustalonych uczestników widzimy znaczną grupę włościan. Przewyższają oni pięciokrotnie ilość rzemieślników i inteligencji. Włościa-

<sup>132</sup> O potrzebie badań nad składem społeczno-zawodowym oddziałów powstańczych patrz: K. Dunin-Wasowicz, Próba analizy składu społeczno-zawodowego oddziału powstańczego z 1863 roku, „Kwartalnik Historyczny” 1963, nr 4, s. 873—886.

nie byli zapewne i w tej grupie, co do której nie udało się ustalić pochodzenia społeczno-zawodowego.

Do grupy 40 włościan znanych z nazwiska należy dodać ok. 100 włościan z oddziału Mańkowskiego, ok. 50 z oddziału Nowaka i ok. 50 z okolicznych wsi, przybyłych na pole bitwy, oraz grupę włościan, trudną do określenia liczebnego, z oddziału ostrołęckiego, zwerbowanych przez Mystkowskiego, Dąbkowskiego i Broniewskiego, jak również z zabużańskiego oddziału Lityńskiego. Hipotetycznie można przyjąć, że w bitwie pod Nagoszewem walczyło ok. 800 włościan, co stanowi większość uczestników (57,1%).

Powyższe rozważania nie upoważniają jeszcze do formułowania wniosków końcowych o składzie socjalnym uczestników bitwy pod Nagoszewem, ale potwierdzają tezę o jej włościańskim charakterze. Pozostaje to w ścisłym związku ze składem socjalnym oddziałów powstańczych w Płockiem i na Kurpiowszczyźnie, gdzie specyficzne warunki społeczno-ekonomiczne oraz ożywiona działalność czołowych przywódców lewicy „czerwonych” wpłynęły na poważny udział chłopów w powstaniu<sup>133</sup>. Podobnie było w Augustowskim i Łomżyńskim, gdzie chłopci stanowili większość w oddziałach powstańczych<sup>134</sup>.

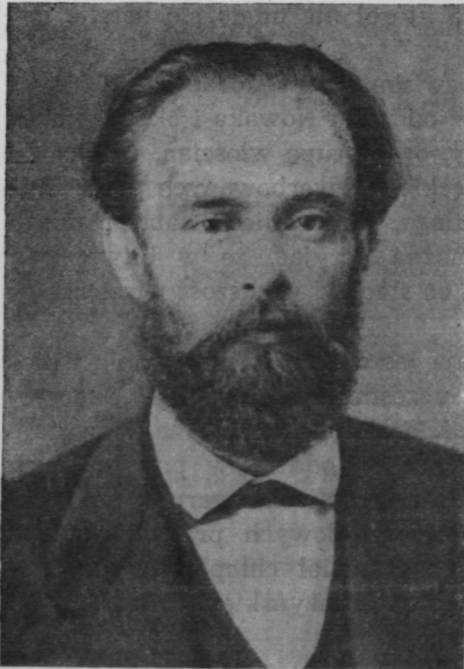
### Znaczenie bitwy.

Bitwa pod Nagoszewem odbiła się głośnym echem na Kurpiowszczyźnie i poza jej granicami. Było to najcięższe starcie zbrojne w tym rejonie w powstaniu styczniowym, jeden z końcowych epizodów oddziałów formowanych przez Mystkowskiego, które atakowały nieprzyjaciela głównie na kolei warszawsko-petersburskiej i na terenach przyległych. Nie była to bitwa w pełni zwycięska, ale nie była też porażką, jak ją notują źródła carskie<sup>135</sup>. Broniewskiemu nie udało się wprowadzić całko-

<sup>133</sup> E. Halicz, O składzie socjalnym oddziałów powstańczych w 1863—1864 r. w Płockiem, Biuletyn Akademii Wojskowo-Politycznej im. F. Dzierżyńskiego, 1956, t. II, nr 4, s. 25. Por. też A. Pokora, Na Kurpiach, „Dziennik Polski” 1892, nr 284—289; T. Szczechura, Ruch chłopski w walce o ziemię w 1861—1864, Warszawa 1962; S. Wrona, Chłopi w powstaniu styczniowym, „Przegląd Historyczny” 1938, t. XXXIV.

<sup>134</sup> S. Chankowski, Z dziejów roku 1863 w Łomżyńskim, s. 153.

<sup>135</sup> L. Ratajczyk, Urzędowy wykaz potyczek wojsk carskich, s. 317. Około 5 czerwca burmistrz miasta Ostrowi na polecenie rosyjskich władz wojskowych zwołał ludność na rynek, gdzie oficer rosyjski zawiadomił zgromadzonych o „rozgromieniu” powstańców pod Nagoszewem i ostrzegł, że kto będzie przetrzymywał powstańców, zostanie oddany pod sąd wojenny (por. A. Zakrzewski, Wiadomości o bitwie pod wsią Nagoszewo, s. 6).



Ryc. 10. Izidor Szablowski

wicie zniszczyć nieprzyjaciela, było to jednak niemożliwe wobec braku wystarczających sił i środków. Pod naporem wzmocnionych posiłków rosyjskich powstańcy opuścili pole bitwy, ale odnieśli w niej wielki sukces. Pobojuwisko zalegało ok. 500 zabitych żołnierzy przeciwnika<sup>136</sup>. Była to znaczna siła wyeliminowana z walki z powstańcami (nie licząc rannych). Zdobyto również większą ilość broni.

O sukcesie powstańców w tej bitwie zdecydowała nie taktyczno-militarna strona działań, lecz niezwykle bohaterstwo kosynierów i chłopów kurpiowskich. Jedni i drudzy byli bardzo ruchliwi, opanowani, walczyli z bojowym refleksem. Podpalenie zaś przez nagoszewskich chłopów własnych zagród, w których bronili się żołnierze carscy, i ich śmierć w płomieniach urasta — jak pisze prof. E. Halicz — do symbolu<sup>137</sup>.

Na podkreślenie zasługuje również dzielna postawa dowódców pododdziałów, jak rotm. Kozuchowskiego, por. Adama Lipowskiego, Masłowskiego, ks. Rostkowskiego, ks. Grądzkiego, por. Izidora Szablowskiego, por. Józefa Zduńczyka. Dzielnie spisywała się młodzież powstańcza. Osiemnastoletni ochotnik, Michał Wilhelm, pod gradem kul niósł pomoc rannym powstańcom. Dzielnie spisywały

<sup>136</sup> „Wiadomości z pola bitwy” 1863, nr 15 (Tajna prasa, s. 518).

<sup>137</sup> E. Halicz, Mazowsze płockie w powstaniu styczniowym, s. 179.

się kobiety-chłopki, które licznie wystąpiły w bitwie. Jedna z nich, Cholakowa, poległa na placu boju u boku swego męża<sup>138</sup>.

W bitwie nagoszewskiej Broniewski surowo karał dezertersów, o czym wspomina w swoim pamiętniku: „— W bitwie nagoszewskiej, o dwie mile od miasteczka Ostrowi, w powiecie ostrołęckim, sam dowódca, uniesiony spłoszonym koniem, zeskoczył z niego w największym pędzie, w napadzie gniewu i z dobytym pałaszem w jednej ręce, a rewolwerem w drugiej wraz z przybywającymi włościanami na pomoc zaatakowanemu oddziałowi, wystrzałem z pistoletu uśmiercił jednego ze swych żołnierzy uciekającego z pola bitwy, co widząc inni, powstrzymali się od ucieczki i naganiani z tyłu przez włościan szli na hura —”<sup>139</sup>.

Cytowany fragment niezwykle jaskrawo oddaje klimat nagoszewskich zmagania i ich wymowę społeczno-polityczną. Bitwa nagoszewska wpłynęła w pewnej mierze na ożywienie działań powstańczych w widłach Narwi i Bugu, które prowadzono tu do maja 1864 r.<sup>140</sup> Stoczone w późniejszym okresie bitwy i potyczki nie były wprawdzie bezpośrednim następstwem starcia pod Nagoszewem, ale odbywały się w klimacie przezeń wytworzonym dzięki uczestnictwu nagoszewskich chłopów. Przykład ich nie pozostał bez echa we wsiach kurpiowskich. Najlepszym tego dowodem był liczny udział włościan w mało dotychczas poznanej bitwie pod Popowem 22 czerwca 1863 r. na przeciwległym, zachodnim krańcu Puszczy Białej<sup>141</sup>.

Nagoszewska bitwa była, jest i pozostanie symbolicznym niemal przykładem udziału w powstaniu styczniowym tej ludności, która — jak pisze prof. S. Kieniewicz — „— stanęła murem po stronie powstania i rwała się do samodzielnych wystąpień w większym stylu”<sup>142</sup>.

### Grzebanie poległych.

#### Upamiętnienie miejsca walki

Ciała poległych powstańców miejscowa ludność pochowała w zbiorowych mogiłach, na skraju lasu ostrowskiego w pobliżu miejsca zbrojnego starcia. Zwłoki niektórych z nich, jak Macieja Koziola, Stanisława

<sup>138</sup> Biblioteka Ossolineum we Wrocławiu, rkps 7228/I; E. Halicz, *Kwestia chłopska w Królestwie Polskim w dobie powstania styczniowego*, Warszawa 1955, s. 275.

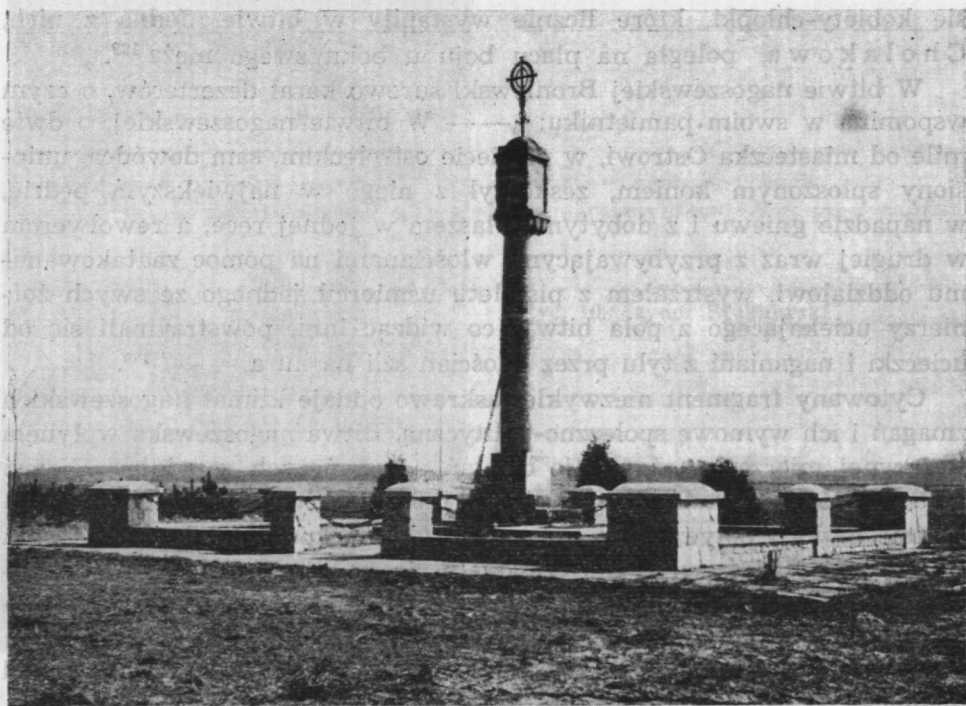
<sup>139</sup> Rys życia M. W. Broniewskiego, Dodatek do dodatku, k. 30.

<sup>140</sup> Oto wykaz stoczonych bitew i potyczek: Popowo — 22 VI; Wąsewo — 13 VII; Rzańnik — 14 VII; Porządzie — 15 VII; Poręba — 12 XI; Wyszków — 16 XII; Brok — 8 III 1864; Szarlat — 9 V (por. S. Zieliński, *Bitwy i potyczki*, passim).

<sup>141</sup> S. Zieliński, *Bitwy i potyczki*, s. 237.

<sup>142</sup> S. Kieniewicz, *Sprawa włościańska w powstaniu styczniowym*, Wrocław 1953, s. 322. Por. też ocenę walk stoczonych na tych terenach w pracy B. Szwarcego (przyp. 97).





Ryc. 11. Pomnik na polu bitwy pod Nagoszewem

Mańkowskiego, Jana i Łukasza Stelmaszczyków i zapewne wielu innych, przeniesiono skrycie na cmentarz parafialny w Broku. Niektórych powstańców pochowano na cmentarzu w Ostrowi. Po powstaniu styczniowym na zbiorowych mogiłach postawiono krzyże. W 1917 r. powołano w Ostrowi Obywatelski Komitet Budowy Pomnika Powstańców 1863 r. w Nagoszewie<sup>143</sup>. Uroczyste odsłonięcie odbyło się 7 listopada 1917 r.<sup>144</sup> Granitowy pomnik ma kształt kolumny z osadzonym na wierzchołku krzyżem, artystycznie kutym w żelazie, o motywach ludowej wycinanki kurpiowskiej. Na kolumnie napis: „POLEGŁYM W WALCE O WOL-

<sup>143</sup> Do Komitetu weszli m.in.: Ludwik Mieczkowski — przewodniczący i inicjator budowy pomnika, Edward Blumhoff (1866—25 V 1929) — burmistrz m. Ostrowi Maz., Brzostek — rolnik z Nagoszewa, Grabowski — rolnik z Nagoszewa, Władysław Grąbczewski — sędzia, Gracjan Kamiński — kierownik „Rolnika” w Ostrowi Maz., Tomasz Kempisty — ostrowski działacz miejski, Paweł Michalik — działacz ludowy, ks. Pujdo — proboszcz parafii Poręba n. Bugiem, Józef Szczuka — właściciel majątku Zalesie w pow. ostrowskim.

<sup>144</sup> L. Bekier, Rok 1863 w pow. ostrowskim, s. 19.

NOŚĆ. 1863 RP”, godło państwa polskiego i skrzyżowane szable w polu wienca laurowego <sup>145</sup>.

W 1963 r. pomnik odrestaurowano i w cokół wmurowano płytę z następującym napisem: „POMNIK TEN WZNIOSŁO SPOŁECZEŃSTWO POWIATU OSTROWSKIEGO W 1917 R. NA POBOJOWISKU UŚWIĘCONYM KRWIĄ POLEGŁYCH POWSTAŃCÓW W DNIU 3 CZERWCA 1863 R. ODBUDOWANO W 100-LECIE POWSTANIA STYCZNIOWEGO I 1000-LECIE PAŃSTWA POLSKIEGO”. Wzniesiono także ogrodzenie kamienno-łańcuchowe, zazieleniono teren wokół pomnika i wybudowano drogę dojazdową od szosy Warszawa—Białystok (E-12) <sup>146</sup>. Jest to jeden z najlepiej utrzymanych obiektów historycznych w pow. ostrowskomazowieckim, często odwiedzany przez turystów, którzy ciągną tu szlakami Puszczy Białej i przebiegającą obok szosą.

Patronat nad tym obiektem sprawuje Szkoła Podstawowa w Nagoszewie.

#### NOTY BIOGRAFICZNE UCZESTNIKÓW BITWY POD NAGOSZEWE

##### I. Włościanie

1. **B a d u r e k** Kazimierz z Nagoszewa <sup>147</sup>.
2. **B a ł d y g a**, strzelec. Pochodził z Broku nad Bugiem. W pierwszych dniach powstania pełnił funkcję żandarma <sup>148</sup>.
3. **B ą c z e k** Jan z Nagoszewa. Żandarm powstańcy <sup>149</sup>.
4. **B i e ń c z y k** Jan (23 X 1843—10 IV 1932), syn Ludwika i Julianny, strzelec. Urodził się w Ostrowi Mazowieckiej i tu mieszkał z rodzicami. Brał aktywny udział w bitwie pod Stokiem w oddziale dowodzonym przez Mystkowskiego i Podbielskiego, następnie pod Kietlanką. Pod Nagoszewem inicjował wiele ataków. Po bitwie powrócił do Ostrowi Maz. Był szykanowany przez władze carskie, ale uniknął sądu wojennego i zesłania na Syberię. Ożenił się z Emilią z Białych. Prowadził niewielkie gospodarstwo rolne. Na kilka lat przed śmiercią stracił wzrok. Zmarł

<sup>145</sup> Poszczególne elementy pomnika zostały wykonane w jednej z firm krakowskich. Montażu dokonał Aleksander Wagner, mistrz murarski z Ostrowi Maz. (wg relacji J. Grabowskiego z Nagoszewa i S. Karpińskiego z Ostrowi Maz., spisanych przez L. Winogradowa 22 IV 1963 r.).

<sup>146</sup> Pomnik odnowiono staraniem L. Winogradowa, plastyka-amatora z Ostrowi Mazowieckiej.

<sup>147</sup> A. Zakrzewski, Wiadomości o bitwie pod wsią Nagoszewo, s. 4.

<sup>148</sup> Ibidem.

<sup>149</sup> Ibidem.

w Ostrowi Maz. Pochowany jako weteran z honorami wojskowymi na ostrowskim cmentarzu parafialnym<sup>150</sup>.

5. Chojnowski Józef (6 VII 1840—19 IV 1917), syn Mateusza i Katarzyny, strzelec. Urodzony w Ostrowi Maz. Walczył w oddziałach Władysława Cichorskiego „Zameczka”, Konstantego Ramotowskiego „Wawra”, Ignacego Mystkowskiego i Karola Fryczego. Aktywnie walczył pod Stokiem i Łączką (23 V). Po bitwie nagoszewskiej dołączył ponownie do oddziału „Zameczka”. W czasie jednej z przepraw przez Bug uratował podobno życie tonącemu dowódcy. Po powstaniu szykanowany i zesłany na 25 lat syberyjskiej katorgi. Po powrocie mieszkał w Ostrowi Maz. Utrzymywał ożywione kontakty z Antonim Supińskim z Rogowa, weteranem powstania styczniowego<sup>151</sup>, farmaceutą Ludwikiem Mieczkowskim<sup>152</sup> i drem Janem Harusewiczem<sup>153</sup>. Zmarł w Ostrowi Maz. i tu został pochowany<sup>154</sup>.

<sup>150</sup> Kancelaria parafialna w Ostrowi Maz. — Akt urodzenia nr 149/1843 i Akt zgonu nr 76/1932; „Rocznik Weteranów 1863” z kalendarzem na 1925 r. pod red. J. A. Święcickiego, s. 227; Weterani 1863 r. w sześćdziesiątą rocznicę powstania. Pod redakcją J. A. Święcickiego, Warszawa 1923, s. 69; M. Bartniczak, Bitwa pod Stokiem, s. 21, 22.

<sup>151</sup> Antoni Supiński (1839—6 III 1933), syn Jana i Domiceli z Morawskich. Urodził się w Zaciszu. Mieszkał w Rogowie, gm. Lubotyń, i tam zmarł. Pochowany w Lubotyniu Starym, pow. ostrowskomazowiecki, jako weteran powstania styczniowego. Brak szczegółowych informacji o konspiracyjnej działalności tego powstańca (por. Akt zgonu nr 17/33 — USC w Lubotyniu Starym, pow. Ostrów Maz.; Żywe pomniki bohaterstwa, s. 61).

<sup>152</sup> Ludwik Mieczkowski (1867—4 XII 1932), syn Franciszka i Magdaleny z Trzasków. Urodził się w Piotrowie, parafia Piski, pow. Ostrołęka. Właściciel apteki w Ostrowi Maz. Aktywny działacz społeczny. Długoletni burmistrz ostrowski. Zmarł w Ostrowi Maz. i tu został pochowany w grobowcu rodzinnym na miejscowym cmentarzu (por. Akt zgonu — USC w Ostrowi Maz.); Protokół nr 190/130 nadzwyczajnego posiedzenia Magistratu m. Ostrowi Maz. w dniu 5 XII 1932 r. Sesjonnariusz Zarządu Miasta Ostrowi Maz. za lata 1932—1933, k. 57; Protokół nr 85/51 nadzwyczajnego posiedzenia Rady Miejskiej m. Ostrowi Maz. w dniu 5 XII 1932 r. Księga uchwał Rady Miejskiej w Ostrowi Mazowieckiej, woj. białostockiego, t. V, s. 508.

<sup>153</sup> Jan Harusewicz, pseud. Jerzy Werwicz (1863—1929). Lekarz powiatowy z Ostrowi Maz., polityk narodowo-demokratyczny. Por. PSB, t. IX, Kraków 1961, s. 301—302; Jerzy Harusewicz. Lekarz i polityk, Warszawa 1935; J. Zakrzewski, O działalności Jana Harusewicza na terenie Ostrowi Mazowieckiej i powiatu ostrowskomazowieckiego. Referat wygłoszony 15 II 1930 r. na akademii w sali ostrowskiego ratusza. Mnps w zbiorach Adama Zakrzewskiego w Warszawie.

<sup>154</sup> P. Chojnowski, Co pamiętam o moim ojcu J. Chojnowskim? Spisał L. Winogradow, Ostrów Maz., 3 II 1963, rkps; Kancelaria parafialna w Ostrowi Maz. — Akt urodzenia nr 87/1840 i Akt zgonu nr 79/1917.

6. Cholak (?—3 VI 1863), strzelec z oddziału Mystkowskiego. Poległ na polu bitwy <sup>155</sup>.

7. Cholakowa (?—3 VI 1863), kurierka i sanitariuszka z oddziału Mystkowskiego. Żona Cholaka, uczestnika bitwy. Poległa, ugodzona śmiertelnie kulą w głowę <sup>156</sup>.

8. Chromiński (?—3 VI 1863), pochodził z pow. warszawskiego. Służył w oddziale Mystkowskiego. Poległ w bitwie <sup>157</sup>.

9. Chrowak (?—3 VI 1863), strzelec z oddziału Mystkowskiego. Pochodził z pow. Płock. Poległ w bitwie <sup>158</sup>.

10. Czapliski Damazy (1841—?), pochodził z Kaczyn, pow. ostrołęckiego. Walczył jako strzelec w oddziale Mystkowskiego. Brał udział w bitwie pod Czyżewem (27 I), Małkinią (17 V) i Ostrowią (koniec marca). Po bitwie nagoszewskiej był szykanowany i więziony w twierdzy modlińskiej <sup>159</sup>.

11. Fidura z Puzdrowizny, pow. Ostrów Maz., strzelec <sup>160</sup>.

12. Hieronimek Roch z Puzdrowizny, pow. Ostrów Maz. Aresztowany za udział w bitwie pod Nagoszewem i zesłany na Syberię, gdzie zmarł <sup>161</sup>.

13. Kowalczyk (?—3 VI 1863). Pochodził z Nagoszewa. Zakłuty przez kozaków na polu bitwy <sup>162</sup>.

14. Koziół Maciej (1807—3 VI 1863), syn Mateusza i Marianny. Pochodził z Nagoszewa. Współorganizator oddziału chłopów nagoszewskich. Podpalił własne zabudowania i poniósł śmierć w płomieniach. Pochowany na cmentarzu w Broku nad Bugiem <sup>163</sup>.

15. Krasnodębski (?—3 VI 1863), rolnik z Nagoszewa. W okresie powstania styczniowego był wójtem miejscowej gminy. Poległ na polu bitwy <sup>164</sup>.

16. Kwiatkowski Edward (1844—7 VIII 1940), syn Antoniego i Eleonory. Urodzony w Warszawie. Ranny w nogę w czasie bitwy.

<sup>155</sup> Biblioteka Ossolineum, rkps 7228/I; E. Halicz, Kwestia chłopska, s. 275.

<sup>156</sup> Ibidem; M. Bruchnańska, Ciche bohaterki. Udział kobiet w powstaniu styczniowym, z. V, Miejsce Piastowe 1933, s. 203.

<sup>157</sup> Bibl. Ossol., rkps 7228/I.

<sup>158</sup> Ibidem.

<sup>159</sup> J. Maliszewski, Powstanie styczniowe, s. 22.

<sup>160</sup> List Aleksandra Kacprzyckiego z Puzdrowizny, pow. Ostrów Maz., z 21 II 1963 r.

<sup>161</sup> A. Zakrzewski, Wiadomości o bitwie pod wsią Nagoszewo, s. 4.

<sup>162</sup> Ibidem, s. 5.

<sup>163</sup> Akt zgonu nr 53/1863 — USC w Broku; A. Stelmaszczyk, Co mi opowiadał dziadek; M. Bartniczak, Koziół Maciej, PSB, t. XIV, Kraków 1969, s. 634.

<sup>164</sup> Z. Chądzyński, Wspomnienia powstańca, s. 123, 185.

Po powstaniu zamieszkał w Szumowie, pow. Zambrów, gdzie zmarł. Pochowany na miejscowym cmentarzu parafialnym <sup>165</sup>.

17. **Kunka** Jakub (22 II 1838—?), syn Emanuela i Urszuli, kawalerzysta. Urodzony w Ostrowi Maz. Po bitwie aresztowany i więziony w Pultusku do 1866 r. Po wyjściu z więzienia powrócił do rodzinnego miasta i tu prawdopodobnie zmarł <sup>166</sup>.

18. **Lipka** Mateusz z Nagoszewa <sup>167</sup>.

19. **Mańkowski** Stanisław (1820—3 VI 1863), syn Józefa i Marcjaniny. Pochodził z Nagoszewa. Miał własne gospodarstwo, ale pracował jako dróżnik na trakcie warszawsko-białostockim. Łącznik między oddziałami powstańczymi w Puszczy Białej. Organizator i dowódca oddziału chłopów nagoszewskich. Poległ w bitwie. Pochowany na cmentarzu w Broku nad Bugiem <sup>168</sup>.

20. **Marcinowski** (?—3 VI 1863). Strzelec z oddziału Broniewskiego. Pochodził z pow. warszawskiego. Poległ w bitwie <sup>169</sup>.

21. **Mateuszek** (?—3 VI 1863), pochodził z pow. plockiego. Walczył jako strzelec w oddziale Broniewskiego, poległ w bitwie <sup>170</sup>.

22. **Mazurski** lub **Mazarski** (?—3 VI 1863), strzelec z oddziału Broniewskiego, poległ w bitwie <sup>171</sup>.

23. **Nowak** Jan z Osuchowa, pow. Ostrów Maz. W stopniu porucznika służył w oddziale Mystkowskiego, Ostaszewskiego, Podbielskiego, Dąbkowskiego, Lasockiego, Jasińskiego i Broniewskiego. Organizator chłopskich oddziałów w Puszczy Białej. Poszukiwany przez władze carskie. W bitwie ranny w nogę. Zmarł prawdopodobnie w Krakowie <sup>172</sup>.

24. **Pajewski** (?—3 VI 1863), pochodził z pow. pultuskiego. Służył jako strzelec w oddziale Broniewskiego, poległ w bitwie <sup>173</sup>.

25. **Pęksa** Maciej, pochodził z Jeleni, pow. Ostrów Maz. Walczył w oddziale Mystkowskiego pod Stokiem i Kietlanką. Pod Nagoszewem

<sup>165</sup> Akt zgonu nr 49/1940 — USC w Szumowie, pow. Zambrów; Żywe pomniki bohaterstwa, s. 40.

<sup>166</sup> Kancelaria parafialna w Ostrowi Maz. — Akt urodzenia nr 27/1938; A. Zakrzewski, Wiadomości o bitwie pod wsią Nagoszewo, s. 5.

<sup>167</sup> A. Zakrzewski, Wiadomości o bitwie pod wsią Nagoszewo.

<sup>168</sup> Akt zgonu nr 50/1863 — USC w Broku; A. Stelmaszczyk, Co mi opowiadał dziadek.

<sup>169</sup> Bibl. Ossol., rkps 7228/I; Z. Kolumna, Pamiątka dla rodzin polskich, cz. II, s. 170.

<sup>170</sup> Bibl. Ossol., rkps 7228/I.

<sup>171</sup> Z. Kolumna, Pamiątka dla rodzin polskich, cz. II, s. 173.

<sup>172</sup> J. Białynia-Chołodęcki, Księga pamiątkowa, s. 315; Bibl. Ossol., rkps 7228/I; A. Zakrzewski, Wiadomości o bitwie pod wsią Nagoszewo, s. 5.

<sup>173</sup> Bibl. Ossol., rkps 7228/I; Z. Kolumna, Pamiątka dla rodzin polskich, cz. II, s. 204.

był ciężko ranny w nogę. Zmarł w Jeleniach około 1880 r., pochowany w Jelonkach, pow. ostrowski <sup>174</sup>.

26. Rutkowski Franciszek z Udrzynka, pow. ostrowski <sup>175</sup>.

27. Skarpetowski Antoni (ok. 1828—1885), syn Franciszka i Tekli. Urodził się w Miastkowie (Łomżyńskie), następnie przybył z rodzicami do Ostrowi Maz., gdzie prowadził gospodarstwo rolne. Główny intendent w ostrowskiej partii powstańczej. Aresztowany w marcu 1864 r., więziony w Pułtusk i Cytadeli Warszawskiej. Zesłany do Irkucka na 25 lat, zmarł tam po 21 latach pobytu. Współpracował z nim brat, Andrzej Skarpetowski (1834—29 VI 1907), kosyńnik i pomocnik intendenta. Więziony w Pułtusk i Cytadeli Warszawskiej. Uniknąwszy zesłania z racji inwalidztwa (kontuzja nogi), zamieszkał w Ostrowi Maz., gdzie zmarł przeżywszy 73 lata <sup>176</sup>.

28. Skwierczyński Kazimierz z Puzdrowizny, pow. Ostrów Maz. <sup>177</sup>

29. Sobieski (?—3 VI 1863), pochodził z Nagoszewa. Podpalił własne zabudowania i poniósł śmierć w płomieniach <sup>178</sup>.

30. Stelmaszczyk Jan (1825—3 VI 1863), syn Andrzeja i Marianny, stryjeczny brat Łukasza Stelmaszczyka. Pochodził z Nagoszewa. Podpalił własne zabudowania i poniósł śmierć w płomieniach. Pochowany na cmentarzu w Broku nad Bugiem <sup>179</sup>.

31. Stelmaszczyk Łukasz (1827—3 VI 1863), syn Piotra i Franciszki, żandarm powstańczy. Mieszkał w Nagoszewie. Podpalił własne zabudowania. Po bitwie rozstrzelany. Pochowany w Broku nad Bugiem <sup>180</sup>.

32. Stepnowski Konstanty (1837—1 III 1932), syn Stanisława i Elżbiety. Zmarł w Głębczu, pow. Zambrów, pochowany na cmentarzu w Szumowie tegoż powiatu <sup>181</sup>.

33. Suchta Antoni z Nagoszewa <sup>182</sup>.

34. Szczurkowski Tomasz (28 VII 1849—14 VIII 1934), syn Franciszka i Katarzyny. Urodzony w Zieleńcu, pow. Węgrów. Łącznik w od-

<sup>174</sup> M. Bartniczak, Bitwa pod Stokiem, s. 23.

<sup>175</sup> A. Zakrzewski, Wiadomości o bitwie pod wsią Nagoszewo, s. 5.

<sup>176</sup> M. Bartniczak, Problematyka wojskowa powstania styczniowego (głos w dyskusji), Powstanie styczniowe, cz. II, s. 272.

<sup>177</sup> List A. Kacprzyckiego z Puzdrowizny, pow. Ostrów Maz.

<sup>178</sup> Z. Chądzyński, Wspomnienia powstańca, s. 123, 188; S. Zieliński, Bitwy i potyczki, s. 236.

<sup>179</sup> Akt zgonu nr 52/1863 — USC w Broku; A. Stelmaszczyk, Co mi opowiadał dziadek.

<sup>180</sup> Ibidem; S. Zieliński, Bitwy i potyczki, s. 236; Akt zgonu nr 53/1863 — USC w Broku.

<sup>181</sup> Akt zgonu nr 18/1932 — USC w Szumowie, pow. Zambrów.

<sup>182</sup> A. Zakrzewski, Wiadomości o bitwie pod wsią Nagoszewo, s. 6.

dziale Lityńskiego. Po bitwie nagoszewskiej przeprowadził się ze swym oddziałem przez Bug. Podczas jednego z napadów na kasę rządową był ciężko ranny w nogę. Po powstaniu porzucił pracę w gospodarstwie rolnym i pracował jako kolejarz. Zmarł we wsi Godlewo-Warsze, pow. ostrowski. Pochowany na cmentarzu w Zuzeli tegoż powiatu <sup>183</sup>.

35. Ślądewski z Nagoszewa <sup>184</sup>.

36. Święcki Julian (1841—?), fernal. Urodzony we wsi Święck Wielki. Walczył w oddziale Mystkowskiego i Dąbkowskiego. Brał udział w bitwie pod Kietlanką. Po bitwie pod Nagoszewem ukrywał się w lasach Puszczy Białej; dzięki czemu uniknął szykan <sup>185</sup>.

37. Wrona Karol z Broku nad Bugiem. Walczył w oddziale Mieszkowskiego, Ramotowskiego, później Fryczego i Jasińskiego. Po bitwie nagoszewskiej więziony był przez trzy lata w twierdzy modlińskiej. Zesłany do rot aresztanckich w Brześciu n/Bugiem (Brześć Litewski) <sup>186</sup>.

38. Wróblewski Jan z Ostrowi Mazowieckiej <sup>187</sup>.

39. Żęgota Jan z Laskowizny, pow. ostrowski. Zakłuty lancami przez kozaków na polu bitwy <sup>188</sup>.

40. Żochowski Grzegorz (1843—?). Urodzony w Żochach Starych na Białostocczyźnie. Służył w oddziale Dąbkowskiego i Lityńskiego. Po bitwie nagoszewskiej zesłany do Archangielska na 3 lata na mocy wyroku sądu wojennego. Po wyjściu z kazamatów osiedlił się na Syberii i przebył tam 22 lata <sup>189</sup>.

## II. Rzemieślnicy

1. Chmieliński Tomasz (1845—8 XII 1944), syn Stanisława i Kunegundy, rzeźnik. Urodził się w Popowie, pow. Pułtusk, gdzie ojciec jego prowadził gospodarstwo rolne. Do organizacji powstańczej przystąpił w listopadzie 1862 r., kiedy do Popowa przybył oddział złożony z 300 osób. Losy tego oddziału nie są znane. Jedna z wersji głosi, że został rozбитy pod Goładkowem. Na wiosnę 1863 r. Chmieliński wraz z grupą 16 ochotników z Popowa zaciągnął się do szeregów powstańczych. W lasach

<sup>183</sup> Akt urodzenia nr 112/1849 — Archiwum Terenowe w Siedlcach; Akt zgonu nr 56/1934 — USC w Szulborzu Wielkim, pow. Ostrów Maz.; J. Maliszewski, Powstanie styczniowe, s. 70; Żywe pomniki bohaterstwa, s. 61.

<sup>184</sup> List Kazimierza Ślądewskiego z Otwocka (1963).

<sup>185</sup> J. Maliszewski, Powstanie styczniowe, s. 272.

<sup>186</sup> J. Maliszewski, Uczestnicy powstania styczniowego, s. 73.

<sup>187</sup> Informacja Romana Rubinkowskiego (28 II 1880—24 IX 1959), kierownika Szkoły Podstawowej Nr 1 w Ostrowi Mazowieckiej, z 31 VIII 1958 r.

<sup>188</sup> A. Zakrzewski, Wiadomości o bitwie pod wsią Nagoszewo, s. 6.

<sup>189</sup> J. Maliszewski, Uczestnicy powstania styczniowego, s. 75.

wyszkowskich dołączył do partii Jasińskiego, złożonej ze 100 piechurów i 400 kawalerzystów. Po bitwie nagoszewskiej walczył pod Ostrowią, Zambrowem i Drażdzewem. Po powstaniu długo tułał się w różnych częściach kraju, aż wreszcie osiadł w Serocku nad Narwią, gdzie prowadził sklep masarski. Zmarł w Krakowie przy ul. Lubicz. Pochowany tamże na cmentarzu przy ulicy Rakowickiej. Na grobie położona jest tablica pamiątkowa<sup>190</sup>.

2. **Derlatka Piotr** (ok. 1827—11 XI 1913), kowal z Ostrowi Maz. Niezwykle odważny żandarm powstańczy. Brał udział w bitwie pod Stokiem, gdzie pilnował wziętego do niewoli kpt. Denisewicza. Po bitwie pod Nagoszewem poszukiwała go kolumna carska pod dowództwem płka Emanuela i naczelnika oddziału łomżyńsko-ostrołęckiego Zajcewa. W 1865 r. aresztowany i więziony w Pułtusk, następnie zesłany na Kamczatkę, skąd powrócił po 35 latach ciężkich robót do Ostrowi Mazowieckiej. Zmarł w Krakowie<sup>191</sup>.

3. **Kamiński Piotr**, szewc ze wsi Kalinowo, pow. Ostrow Maz. W czasie bitwy był ranny w rękę<sup>192</sup>.

4. **Napiwocki Józef** (13 III 1834—1864), syn Franciszka i Mariany. Rzeźnik z Ostrowi Maz., żandarm powstańczy. Po bitwie aresztowany i zesłany do Irkucka, gdzie wkrótce zmarł. Na zesłaniu kontaktował się z Edwardem Bekierem, kowalem z Ostrowi Maz., organizatorem powstańczych „warsztatów zbrojeniowych”<sup>193</sup>.

5. **Nowicki Józef** (1835—?), syn Antoniego i Marianny. Rzeźnik z Ostrowi Maz., żandarm powstańczy. Aresztowany 5 czerwca 1864 r. w Ostrowi Maz. przez kolumnę carską przybyłą z Ostrołęki. Więziony w twierdzy modlińskiej, następnie zesłany na Syberię, skąd wrócił po kilkunastu latach ciężkiej katorgi<sup>194</sup>.

6. **Ołdakowski Franciszek** (1846—8 XII 1935), syn Pawła i Balbiny. Aktywny łącznik w ostrowskiej partii powstańczej. Urodził się w Ołdakach-Polonii, pow. ostrowski. Po zdobyciu zawodu szewca osiadł

<sup>190</sup> Akt zgonu nr 455/1944/I — USC Kraków-Stare Miasto; List córki Amelii Głowackiej z Serocka z 24 IX i 5 X 1965 r. Żywe pomniki bohaterstwa, s. 22.

<sup>191</sup> W piśmie naczelnika z dnia 1 (13) VI 1865 r. do burmistrza m. Ostrowi czytamy m. in.: „— W skutku Odezwy Wojenno-Śledczej Komisyj z dnia dzisiejszego N. 135 polecam P. Burmistrzowi, aby policjanta Piotra Gruchacz oraz kowala Leopolda Szybor i Piotra Derlatkę (podkr. moje — M. B.) natychmiast do tejsze Komisyj Śledczej dostawił, a jeżeli ci dwaj ostatni ukryli się i wysledzić ich nie można, aby o tym zaraz Komisyję Śledczą zawiadomił i o skutku w 48 godzin najniezawodniej mi doniósł” (por. Powstanie styczniowe 1863, cz. II, s. 272, przypis do mojego głosu w dyskusji); M. Bartniczak, Bitwa pod Stokiem, s. 22.

<sup>192</sup> A. Zakrzewski, Wiadomości o bitwie pod wsią Nagoszewo, s. 6.

<sup>193</sup> Kancelaria parafialna w Ostrowi Maz. — Akt urodzenia nr 36/1834; List Elżbiety Pałki z Ostrowi Maz. z 15 I 1966 r.

<sup>194</sup> Powstańczy z 1863 r. z Ostrowi Maz. (Lista sporządzona przez autora).<sup>195</sup>



w Ostrowi Maz. Kontaktował się z Karolem Fryczem i ks. Florianem Jastrzębskim. Walczył pod Stokiem w oddziale Mystkowskiego. Zmarł w Ostrowi Maz. i tu został pochowany na cmentarzu parafialnym<sup>195</sup>.

7. Piwnicki Tomasz, kowal lub ślusarz. Strzelec z oddziału Broniewskiego. Poległ w bitwie otrzymawszy 17 pchnięć bagnietem<sup>196</sup>.

8. Samsel Józef, kowal<sup>197</sup>.

### III. Inteligencja twórcza i zawodowa

1. Grądzki, ksiądz, kapelan oddziałowy w partii Broniewskiego. Z krzyżem w ręku prowadził kosynierów do ataku. Walczył zawsze w pierwszej linii. Walnie przyczynił się do sukcesu powstańców<sup>198</sup>.

2. Janczewski vel Glinka Rudolf (1842—1863), nauczyciel, żandarm narodowy. Urodził się w majątku Cisówek, gub. augustowskiej. Brał udział w bitwie pod Czyżewem, następnie służył w oddziale Polikarpa Dąbkowskiego. Po bitwie nagoszewskiej walczył pod Drażdżewem, gdzie został ciężko ranny. Zamordowany przez siepaczy carskich<sup>199</sup>.

3. Jastrzębski Florian (1829—?), ksiądz, wikariusz z Ostrowi Maz., kapelan w oddziale Mystkowskiego. Współorganizator ostrowskiej partii powstańczej. Za działalność patriotyczną został aresztowany już 28 sierpnia 1861 r. Współpracował z Broniewskim. Organizator powstańczego punktu sanitarnego w ostrowskiej plebanii. W punkcie tym amputowano obie ręce Ludomirowi Benedyktowiczowi, ciężko rannemu w bitwie pod Feliksowem koło Broku. Po bitwie nagoszewskiej Jastrzębski ponownie był aresztowany i zesłany na Syberię. Niektóre źródła podają, że zginął pod Dybkami wycofując się z pola bitwy<sup>200</sup>.

4. Koźuchowski (?—3 VI 1863), zawiadowca stacji kolei warszawsko-petersburskiej, rotm. w oddziale Broniewskiego. Zainicjował pościg za wycofującymi się z pola bitwy oddziałami carskimi. Ciężko ranny na przedpolu Nagoszewa, zmarł z odniesionych ran<sup>201</sup>.

<sup>195</sup> Kancelaria parafialna w Ostrowi Maz. — Akt zgonu nr 246/1935; Relacja P. Ołdakowskiego (syna), spisana przez J. Rządckiego 26 II 1963 r. A. Zakrzewski, Wiadomości o bitwie pod wsią Nagoszewo, s. 5.

<sup>196</sup> Z. Kolumna, Pamiątka dla rodzin polskich, cz. II, s. 214.

<sup>197</sup> A. Zakrzewski, Wiadomości o bitwie pod wsią Nagoszewo, s. 5.

<sup>198</sup> Rys życia M. W. Broniewskiego, k. 31.

<sup>199</sup> J. Maliszewski, Powstanie styczniowe, s. 30.

<sup>200</sup> P. Kubicki, Bojownicy kapłani, s. 556. A. Zakrzewski podaje, że ks. Jastrzębski zginął pod Dybkami wycofując się z pola bitwy pod Nagoszewem (por. Wiadomości o bitwie pod wsią Nagoszewo, s. 5).

<sup>201</sup> „Czas” 12 VII 1863, nr 156; S. Zieliński, Bitwy i potyczki, s. 236.

5. Kuchciński Władysław (1840—?), urzędnik celny. Urodził się w Suwałkach. Służył w oddziale Jasińskiego. Po bitwie nagoszewskiej walczył pod Drażdżewem<sup>202</sup>.

6. Lipski Ludwik (1844—?), geometra, kawalerzysta w oddziale Fryczego, później Jasińskiego. Pochodził z miejscowości Szlasy w pow. łomżyńskim. Ranny pod Rózanem (21 VII)<sup>203</sup>.

7. Machczyński Edward Stefan (13 X 1836—4 II 1873), żołnierz, poeta, powstaniec. Urodził się w Płocku jako syn sędziego. Rodzina Machczyńskich znana była z patriotycznych przekonań. Dom ich był swego rodzaju arsenałem powstańczym, w którym zaopatrywała się w broń gwardia miejska w okresie powstania listopadowego. Młody Edward pobierał początkowo nauki w Płocku, następnie w Warszawie, gdzie był aresztowany jako szesnastoletni uczeń za działalność patriotyczną. W kajdankach wywieziono go w głąb Rosji i wcielono jako żołnierza do armii carskiej. Poznał wtedy Kaukaz i stepy Besarabii. Oczarowany tą egzotyką, napisał poemat pt. „Han Akmet”, który został wydany w Warszawie w 1857 r., już po jego powrocie z Rosji.

Przed powstaniem styczniowym pracował nad poematem pt. „Cyganie”. Walczył pod rozkazami Jakuba Jasińskiego. Po bitwie pod Nagoszewem walczył pod Zambrowem, Drażdżewem i Rząśnikiem. Po tej ostatniej bitwie, w której powstańcy ponieśli klęskę, uratował 30 rannych powstańców, następnie zorganizował oddział liczący 125 osób, uzbrojonych w sztucery i dubeltówki. Z oddziałem tym operował nad Narwią między Lubielem a Rózanem. Po przejściu Narwi w bród obozował na kępie położonej w okolicach wsi Brzuze Małe na prawym brzegu Narwi. Z czasem dowództwo nad oddziałem przekazał Jasińskiemu, z którym wystąpił w bitwie pod Magnuszewem. W bitwie tej oddział Machczyńskiego poniósł wielkie straty broniąc przeprawy przez Narew. Pozostało przy życiu zaledwie 30 osób, a Machczyński odniósł trzy ciężkie rany. Przeleżał sześć tygodni w szpitalu w Glinkach, majątku książąt Wronieckich. Po zaleczeniu ran został mianowany szefem sztabu w nowo sformowanym oddziale pod dowództwem Walentego Lasockiego „Dubois”. 12 listopada walczył pod Porębą nad Bugiem, gdzie znów został ciężko ranny. Na kurację wyjechał do Paryża. Otrzymał tam od Rządu Narodowego list dziękczynny za waleczność oraz nominację na kapitana. Zachęcony tym faktem przygotowywał się do formowania nowego oddziału partyzanckiego. Do nowej wyprawy nie doszło jednak z powodu upadku powstania. Zrozpaczony, wyjechał do Włoch i zaciągnął się do Legii Cudzoziemskiej; rozwijał tam aktywną działalność. Następnie wrócił do Paryża, gdzie przebywał wśród niedaw-

<sup>202</sup> J. Białynia-Chołodecki, Księga pamiątkowa, s. 274.

<sup>203</sup> Ibidem, s. 285.

nych towarzyszy broni. Tęsknił bardzo za krajem ojczystym, do którego wrócił na krótko przed śmiercią. Zmarł w Warszawie. Pochowany został na Powązkach. Długotrwała choroba i śmierć uniemożliwiły Machczyńskiemu dokończenie poematu „Cyganie”, którego rękopis nosił w powstaniu na piersiach, uzupełniając tekst między bitwami<sup>204</sup>.

8. Rostkowski (?—3 VI 1863), ksiądz bernardyn z Pułtuszka, kosynier. Poległ w bitwie<sup>205</sup>.

#### IV. Właściciele ziemscy, rządcy dóbr, szlachta

1. Dąbkowski Polikarp (1829—3 VIII 1863), syn Antoniego i Ewy, urodził się w Jemielistych (Ostrołęckie). Dzierżawca dóbr w pow. pułuskim. Dowódca oddziału powstańczego. Uczestnik powstania w 1848 r. w Poznańskim. Kilka lat przebywał na emigracji we Francji. Należał do Komitetu Nowej Emigracji w Paryżu. Do kraju powrócił w 1856 r. Na wiosnę 1863 r. zorganizował oddział powstańczy złożony z 300 osób, z którym przebywał w pow. ostrołęckim. Połączywszy się z pułkiem Mystkowskiego, wziął udział w bitwie pod Kietlanką, później pod Łączką. W tej ostatniej bitwie odznaczył się wielką odwagą. Na czele kosynierów rzucił się na piechotę rosyjską i wyparł ją z zajmowanego wzgórza, ale nie poparty przez strzelców, musiał się cofnąć. Po przegranej bitwie wspólnie z Broniewskim formował oddział, nad którym objął dowództwo ten ostatni, sam zaś pomaszerował w kierunku Wyszkowa. Wspólnie z oddziałem Lityńskiego i Broniewskiego wystąpił zbrojnie pod Nagoszewem. Jednakże rola Dąbkowskiego w tej bitwie nie jest zupełnie jasna. Według lokalnej tradycji miał dowodzić kawalerią. Fakt udziału w bitwie potwierdza Berg i Przyborowski, ale Chądzyński, który zresztą wystawia mu nader ujemne świadectwo jako dowódcy, przemilcza ten fakt, podobnie czyni Zieliński. O udziale Dąbkowskiego w bitwie pod Nagoszewem nie wspomina również Broniewski. Gdy przybył między Narew i Bug Jasiński — który objął dowództwo nad oddziałem ostrołęckim składającym się z resztek pułku Mystkowskiego i Fryczego — Dąbkowski połączył się z nim i został szefem sztabu oddziału.

Po śmierci Fryczego Dąbkowski pełnił obowiązki naczelnika wojskowego na pow. pułuski i ostrołęcki. W końcu czerwca, tj. 29, widzimy Dąbkowskiego na czele oddziału pod Drażdżewem, gdzie wspólnie z Jasińskim wspierał J. Trąpczyńskiego. W lipcu połączył się z od-

<sup>204</sup> O mało znanym poecie słów kilka, „Gazeta Narodowa” 1874, nr 114, s. 1—2; T. L. Młynarski, Literaci wobec powstania styczniowego, „5 Rzek” 1963, nr 2, s. 13.

<sup>205</sup> Z. Chądzyński, Wspomnienia powstańca, s. 123, 187.

działem K. Ramotowskiego „Wawra” i stoczył bitwy pod Rząśnikiem i Porządziem. Jego oddział został niemal doszczętnie rozбитy pod Magnuszewem. Podczas odwrotu Dąbkowskiego zniemacka napadli i zamordowali siepacze carscy w Przeradowie, pow. pułtuski, z rozkazu gen. B a g c b u t a <sup>206</sup>.

2. Klimowicz Władysław (1821—?), sekretarz opieki szlacheckiej. Urodził się w Okolnikach lub Wobolnikach (Białoruś). Służył w oddziale Mystkowskiego, Fryczego i Ramotowskiego. Walczył pod Stokiem, Kietlanką, Łączką i Żelazną (6 XI). Białynia-Chołodecki podaje, że po powstaniu styczniowym był doc. weterynarii we Lwowie, ale nie znajdujemy potwierdzenia tego faktu w literaturze z dziedziny weterynarii <sup>207</sup>.

3. Królikowski Leon (6 XII 1836—?), syn Franciszka i Rozalii. Urodził się w Kamieńczyku nad Bugiem (dzis. pow. wyszkowski), gdzie był zarządcą dóbr. Wachmistrz szwadronu ułanów w oddziale Zygmunta Padlewskiego, następnie Ignacego Mystkowskiego, Karola Fryczego i Jakuba Jasińskiego. Dobrze się spisał pod Nagoszewem, za co został mianowany dowódcą samodzielnego oddziału strzelców konnych. Oddział ten często napadał na garnizony carskie, zabierał prowiant i pocztę. Pod Ostrowią rozbił oddział kozacki i zdobył kilka wozów mąki dla powstańców. Po powstaniu pracował jako urzędnik <sup>208</sup>.

4. Nowiński Leon (?—3 VI 1863), syn właściciela ziemskiego z okolic Warszawy. Służył w oddziale M. Borelowskiego „Lelewela”, następnie Broniewskiego, którego był szkolnym kolegą. Ciężko ranny, poległ na polu bitwy <sup>209</sup>.

5. Plichta-Półkoczic Stanisław. Pochodził z rodziny szlacheckiej, zamieszkałej w pow. rawskim; 2 lutego 1863 r. wstąpił jako ułan do oddziału Fryczego. Po sformowaniu pułku Mystkowskiego przeszedł pod jego dowództwo. Dowodził plutonem kawalerii pod Stokiem i Kietlanką. Brał udział w pogrzebie Ignacego Mystkowskiego, Leopolda Plucińskiego i Władysława Ostaszewskiego, poległych pod Kietlanką. Po bitwie tej dostał się w Puszczy Białej do oddziału dowodzonego przez Węgra Nemethy i został mianowany wachmistrzem. Brał udział w bitwie pod Łączką. W czasie bitwy pod Nagoszewem przeszedł pod rozkazy Jasińskiego. W sumie brał udział w 16 różnych bitwach.

<sup>206</sup> Ibidem, s. 121 i in.; M. Berg, Zapiski o polskich spiskach i powstaniach, ks. 9, s. 6; W. Borkowska, Dąbkowski Polikarp, PSE, t. IV, Kraków 1938, s. 468; B. Deskur, Z pamiętników, s. 164, 169; S. Zieliński, Bitwy i potyczki, s. 233 i in. Por. też: Kancelaria parafialna w Zambskach, pow. Pułtusk — Akt zgonu nr 43/1863; „Wiadomości z pola bitwy” 1863, nr 15.

<sup>207</sup> J. Białynia-Chołodecki, Księga pamiątkowa, s. 258.

<sup>208</sup> Ibidem, s. 270—271; Kancelaria parafialna w Kamieńczyku, pow. Wyszków — Akt urodzenia nr 126/1836.

<sup>209</sup> Z. Kolumna, Pamiątka dla rodzin polskich, cz. II, s. 192—193.

W grudniu 1863 r. aresztowano go i przetrzymywano w Chorzelach. W styczniu następnego roku ponownie wrócił do oddziału i włączył się — jak sam opisuje — z Wiśniewskim, kpt. wojsk powstańczych. W jednym z folwarków koło Makowa Mazowieckiego kontaktował się z generałem carskim, członkiem organizacji powstańczej. Aresztowany był w marcu 1864 r. w Zawadach, pow. makowski. Przetrzymywano go w Przasnyszu, a potem przez 7 miesięcy w twierdzy modlińskiej; na początku września przeniesiono go do Cytadeli Warszawskiej. W nocy z 16 na 17 września został wysłany wraz z 24-osobową grupą powstańców-aresztantów na Syberię w okolice Kańska. Zajmował się tam handlem i rolnictwem. Powrócił do Warszawy w listopadzie 1872 r.<sup>210</sup>

#### V. Oficjaliści dworscy

1. Pętlicki, oficjalista. Strzelec w oddziale Broniewskiego, poległ w bitwie<sup>211</sup>.

2. Trębicki Jan Nepomucen (3 VIII 1843—?), syn Jana i Tekli. Urodził się w Rzecznowie w Kieleckiem. Praktyk w gospodarstwie. Ojciec jego był gorzelanym w dobrach rzeczniewskich. Za przykładem ojca był aktywnym członkiem organizacji powstańczej. W nocy z 22 na 23 stycznia wyprowadził do lasów tykocińskich oddział liczący 300 osób. Służył pod dowództwem Cichorskiego, Padlewskiego, Jasińskiego, Broniewskiego i innych. 6 lipca został ranny pod Szreńskiem. W organizacji pozostał do 10 stycznia 1864 r.<sup>212</sup>

3. Włodakiewicz (ok. 1827—3 VI 1863), oficjalista z pow. płockiego. Zginął w bitwie; pozostawił żonę i 5 dzieci<sup>213</sup>.

#### VI. Oficerowie i podoficerowie

1. Berends, były junkier huzarów moskiewskich. Poległ w bitwie<sup>214</sup>.

2. Broniewski Wacław (Maksymilian) (1839—?), dowódca połączonych oddziałów w bitwie pod Nagoszewem. Urodził się we wsi Zgórsko (dawny obwód tarnowski) jako syn Jana i Józefy z Błaszczykiewiczów,

<sup>210</sup> S. Półkoźic-Plichta, Pamiętnik.

<sup>211</sup> Z. Kolumna, Pamiątka dla rodzin polskich, cz. II, s. 208.

<sup>212</sup> Powiatowe Archiwum Państwowe w Starachowicach, sygn. 51. Akt urodzenia nr 30/1843, w: Księga aktów duplikatu urodzonych, zaślubionych i zmarłych w parafii wsi Rzecznowa w roku 1843; J. Białynia-Chołodęcki, Księga pamiątkowa, s. 386; J. Maliszewski, Powstanie styczniowe, s. 73.

<sup>213</sup> Z. Kolumna, Pamiątka dla rodzin polskich, cz. I, s. 83.

<sup>214</sup> Z. Chądzyński, Wspomnienia powstańca, s. 123. 184.

w majątku, który należał do dóbr Ossolińskich. Kuratorem w tych dobrach był jego stryj, Roman Broniewski, brat Jana. W 1846 r. stracił rodziców. Adoptowała go inna rodzina Broniewskich i nadała mu imię Maksymilian, o czym dowiedział się dopiero po powstaniu styczniowym.

Szkoły średnie kończył w Płocku i Warszawie. Uczęszczał do Instytutu Gospodarstwa Wiejskiego w Marymoncie. Za urządzenie obchodów ku czci zmarłego dyrektora Instytutu, prof. Oczapowskiego, został wydalony z uczelni. Uczestniczył w manifestacjach patriotycznych w Warszawie w 1861 r. Z obawy przed policją przeszedł w Płockie, gdzie organizował nabożeństwa patriotyczne. Współpracował z ks. F. Jastrzębskim z Ostrowi Maz. Prowadził, ale bez większego skutku, pracę agitacyjną wśród młodzieży Instytutu Leśnego w Feliksowie koło Broku.

Uczęszczał do Polskiej Szkoły Wojskowej w Genewie<sup>215</sup>. W 1862 r. spotkał się tam z W. Jabłonowskim<sup>216</sup>. W tym też roku powrócił do kraju i rozwinął szeroko pracę przygotowawczą wśród Kurpiów. Centralny Komitet Narodowy mianował Broniewskiego komisarzem pow. pułtuskiego i ostrołęckiego. W pracy przygotowawczej zwracał uwagę szczególnie na organizowanie zaopatrzenia, tworzył też oddział i przyjmował młodzież przybyłą z Warszawy do rejonu koncentracji na Kurpiowszczyźnie.

Razem z Chądzińskim, który objął po Broniewskim stanowisko komisarza, przygotowywał uderzenie na Nasielsk (21—22 I). Zorganizował oddział początkowo liczący 160 osób, ale zaczął się on w szybkim tempie rozrastać. Mając 420 powstańców, głównie uchodźców warszawskich i Kurpiów, połączył się 9 lutego z Władysławem Cichorskim, a potem przeszedł pod rozkazy Padlewskiego, Mystkowskiego i Fryczego. W oddziale „Zameczka”, nie przyjąwszy żadnej rangi, został szeregowcem I plutonu. Następnie mianowano go instruktorem musztry całego oddziału, a po bitwie pod Przetyczą został porucznikiem. Gdy przeszedł pod rozkazy Zygmunta Padlewskiego, dowodząc strzelcami, wziął udział w bitwie pod Myszyniec. Odniósł tam kilka ran i dostał się do niewoli. Rany swoje leczył w szpitalu w Ostrołęce i — jak wspomina — wtedy przyszedł mu z pomocą kozak Popow, kucharz pła Wałujewa. Po zaleczeniu ran Broniewski więziony był w Pułtusku, później zamierzano

<sup>215</sup> W. Karbowski, Polska Szkoła Wojskowa we Włoszech (1861—1862), „Studia i materiały do historii wojskowości”, t. VIII, cz. 2, Warszawa 1962, s. 76, poz. 187. Na s. 72, poz. 9 wymieniono Wacława Karola Broniewskiego, poległego w oddziale Jeziorańskiego.

<sup>216</sup> W. Jabłonowski, Pamiętniki z lat 1851—1893. Z rękopisu dokonał wstępu i przypisami opatrzył J. Fijałek, Wrocław—Warszawa—Kraków 1967, s. 140, przypis 121. O Władysławie Jabłonowskim por. PSB, t. X, Kraków 1963, s. 246—247.

go przenieść do Modlina i tam powiesić. Udało mu się jednak uciec z więziennego szpitala i przedostać do oddziału.

Broniewski był niezwykle odważnym, choć może zbyt szarżującym dowódcą, co szczególnie uwydatniło się w bitwie pod Nagoszewem, gdy dowodził kosynierami. Na polecenie szefa sztabu musiano go poskrończyć.

Ogólnie był jednak bardzo lubiany nie tylko przez swoich żołnierzy, z którymi niejednokrotnie dzielił trudy żołnierza mimo wysokiej rangi, ale cieszył się również dużą popularnością wśród mazowieckiego społeczeństwa, a głównie wśród ludności kurpiowskiej. Często przybywały do niego delegacje chłopów, by ich powoływał pod broń.

Kampanię powstańczą Broniewski odbywał przeważnie w pow. pułtuskim i ostrołęckim. Brał udział w ponad 13 bitwach i potyczkach i odniósł w nich w sumie wiele ran<sup>217</sup>.

Otrzymałszy od Rządu Narodowego urlop zdrowotny, przekazał komendę nad swoim oddziałem Jakubowi Jasińskiemu i wyjechał do Królewca, a później do Paryża i Berlina. Po krótkim leczeniu w Berlinie na polecenie wysłanników Rządu Narodowego zamierzał ponownie wrócić do oddziału. Tymczasem jego oddział, znalazłszy się pod dowództwem nieudolnego Jasińskiego, poniósł duże straty i przeszedł pod komendę K. Rynarzewskiego, a potem K. Ramotowskiego.

Po powrocie do kraju Broniewski zatrzymał się w Poznaniu. Miał organizować nowy oddział, ale do tego nie doszło z braku ochotników. Z Poznania wyjechał do Szwajcarii, następnie do Paryża (wrzesień 1864 r.), a stąd przedostał się do Galicji. Miał trudności w znalezieniu pracy. Z pomocą przyszedł mu jeden z kolegów, rezygnując z posady w Banku Włościańskim na jego rzecz, i zapewnił mu w ten sposób stałe utrzymanie.

Broniewski ciężko przeżył klęskę powstania styczniowego i późniejsze dyskusje, że było ono błędem. Strapiiony różnymi niepowodzeniami, zamierzał nawet popełnić samobójstwo. W 1870 r. spisał pamiętnik, uzupełniony w 1890 r., który cytujemy w niniejszej pracy. Dalsze jego losy po tym okresie nie są znane<sup>218</sup>.

<sup>217</sup> Broniewski brał udział w następujących bitwach i potyczkach, Dąbrowa — 2 II, Przetycz — 28 II, Dąbrowa — 8 III, Myszyniec — 9 III, Kietlanka — 13 V, Małkinia — 17 V, Łączka — 23 V, Zambrów — 10 VI (data podana przez Broniewskiego, Pamiętnik powstańca, k. 32), Ostrów — 25 VI (data podana przez Broniewskiego, ibidem, potyczki tej nie notuje S. Zieliński), Rzażnik — 14 VII, Porządzie — 15 VII, Magnuszewo — 12 VIII, Poręba — 12 XI. Miejscowości podano wg: Pamiętnik powstańca W. Broniewskiego, s. 20. Daty, z wyjątkiem dwóch, wg: S. Zieliński, Bitwy i potyczki, passim.

<sup>218</sup> Pamiętnik powstańca W. Broniewskiego; Rys życia M. W. Broniewskiego, oraz prasa o bitwie pod Nagoszewem i inne materiały dotyczące tego wydarzenia

3. Jasiński Jakub (ok. 1809—27 X 1877), ppor. wojsk rosyjskich w latach 1830—1831, następnie inżynier geometra przy Komisji Rządowej Skarbu. W maju 1863 r. Rząd Narodowy mianował go dowódcą sił powstańczych między Narwią a Bugiem w randze majora.

Udział Jasińskiego w bitwie pod Nagoszewem nie jest ostatecznie wyjaśniony, choć wiadomo, że w bitwie tej brało udział wielu powstańców z jego oddziału. Potwierdza to Berg i Przyborowski, ale kwestionuje Zieliński. Przemilcza ten fakt również w swoim pamiętniku Broniewski, który po bitwie pod Nagoszewem przekazał Jasińskiemu dowództwo nad oddziałem ostrołęckim.

Wspólnie z Dąbkowskim Jasiński wziął udział w bitwie pod Drażdzewem, następnie przeszedł w Łomżyńskie i objął dowództwo nad kilkoma połączonymi oddziałami. Stoczył niepomyślny bój pod Brzeźnicą vel Zbrzeźnicą. Połączywszy się z oddziałem „Wawra” wystąpił zbrojnie pod Rzaśnikiem i Porządziem w Pułtuskim, gdzie oddziały polskie zostały rozproszone. Na początku sierpnia ponownie zorganizował oddział liczący 250 osób, z którym poniósł klęski pod Magnuszewem i Różanem.

Według E. Calliera w 1864 r. miał organizować oddział toruński i brać udział w planowanej wyprawie z Prus Wschodnich do Królestwa Polskiego, lecz aresztowanie go przez władze pruskie uniemożliwiło ten projekt. Po powstaniu styczniowym wyemigrował do Belgii, gdzie rozwinął szeroką działalność polonijną. Był m. in. członkiem Towarzystwa Polskiego Wzajemnej Pomocy, założonego przez H. Merzbacha. Zmarł w Laeken pod Brukselą<sup>219</sup>.

4. Szumski (?—21 VIII 1863), były podoficer artylerii moskiewskiej. Ranny pod Nagoszewem, potem wzięty do niewoli. Rozstrzelany w Łomży na mocy wyroku sądu wojennego<sup>220</sup>.

5. Szymański Feliks, trębacz huzarów moskiewskich. Do oddziałów powstańczych wstąpił w Ostrołęce. W czasie bitwy pod Nagoszewem dał sygnał do odwrotu kolumny carskiej<sup>221</sup>.

6. Zdunczyk Józef Paulin (20 III 1832—1922), syn Jana i Anny. Por. grenadierów wojsk rosyjskich. Urodził się w majątku Walochy, pow. Zambrów. Uczestnik wojny węgierskiej i krymskiej. Był członkiem Koła

wymieniane w przypisach; M. Berg, Zapiski o polskich spiskach i powstaniach, ks. 7, s. 68; Z. Chądzyński, Wspomnienia powstańca, s. 79, 122; J. Białynia-Chołoddecki, Księga pamiątkowa, s. 178; W. Przyborowski, Dzieje 1863 roku, t. IV, s. 277; S. Zieliński, Bitwy i potyczki, s. 235, 236.

<sup>219</sup> Z. Chądzyński, Wspomnienia powstańca, passim; E. Kozłowski, Jasiński Jakub, PSB, t. XI, s. 45.

<sup>220</sup> Z. Chądzyński, Wspomnienia powstańca, s. 188; H. Stupnicki, Imionospis poległych, s. 85.

<sup>221</sup> S. Zieliński, Bitwy i potyczki, s. 236.



Oficerów Polskich w Petersburgu. Na wieść o wybuchu powstania styczniowego porzucił służbę w wojsku carskim i przybył do oddziałów organizowanych w Puszczy Białej. Pod Nagoszewem zainicjował udany pościg za kolumną carską. W czasie bitwy pod Magnuszewem został ranny, po czym po zaleczeniu ran zorganizował oddział, nad którym objął dowództwo Walenty Lasocki, on sam zaś przyjął nominację na szefa sztabu. 12 listopada 1863 r. oddział ten stoczył wielogodzinną zwycięską bitwę pod Porębą w pow. ostrowskim (dawniej ostrołęckim) z kolumną płka Borowskiego, przybyłą z Ostrowi. Zduńczyk objął tu dowództwo, gdyż Lasocki opuścił pole bitwy. Dowodził też oddziałem konnym po Aleksandrze Grzymale, wraz z którym stoczył pod Zambrowem udaną potyczkę z sotnią kozaków.

W marcu 1864 r. otrzymał od Rządu Narodowego nominację na pułkownika i naczelnika wojennego wschodnich powiatów woj. płockiego oraz rozkaz sformowania nowego oddziału, do którego zwerbował 120 ochotników. Po powstaniu styczniowym odbył dłuższą tułaczkę poza granicami kraju. Wreszcie osiadł we Lwowie, gdzie zmarł w 90 roku życia. Został pochowany z honorami wojskowymi na lwowskim cmentarzu Łyczakowskim. W powstaniu styczniowym brał również udział Adolf Zduńczyk, brat Józefa, który poległ pod Magnuszewem 12 sierpnia 1863 r.<sup>222</sup>

7. Zygas Wincenty, podoficer artylerii rosyjskiej. Wzięty do niewoli po bitwie nagoszewskiej, rozstrzelany w Pułtusk<sup>223</sup>.

## VII. Studenci

1. Kozłowski Stanisław (1844—?), puławczyk. Urodzony w Czarocinie gub. augustowskiej. Służył w oddziałach Dąbkowskiego, Fryczego, Jasińskiego, Rynarzewskiego i Lasockiego. Po powstaniu styczniowym wyemigrował do Drezna<sup>224</sup>.

2. Polaczek Franciszek (1844—15 XI 1910), uczeń szkoły kadetów w Petersburgu. Pochodził z Warszawy. Służył jako podoficer piechoty

<sup>222</sup> Kancelaria parafialna w Rutkach — Akt urodzenia nr 50/1832; J. Białynia-Chołodecki, Dowódcy oddziałów, s. 82; tenże, Księga pamiątkowa, s. 413; Z. Chądzyński, Wspomnienia powstańca, s. 123 (błędny rok urodzenia); W. Leśniakowski, Za naszą wolność i waszą (Saga wojenna Zduńczyków), „5 Rzek” 1959, nr 1, s. 10—12; Pomniki bojowników o niepodległość, s. 298; J. Zduńczyk, Pod Magnuszewem i Porębą, „Kronika Powszechna” 1913, t. IV, nr 5, s. 80—81; S. Zieliński, Bitwy i potyczki, s. 236.

<sup>223</sup> Z. Chądzyński, Wspomnienia powstańca, s. 123, 183.

<sup>224</sup> J. Maliszewski, Powstanie styczniowe, s. 39—40.

w oddziałach Cichorskiego, Lityńskiego, Jeziorańskiego i Słowieja (Słowika). Brał udział w bitwach pod Sokołowem, Czyżewem, Węgrowem, Siemiatyczami, Małkinią i Pułtuskim, a po bitwie pod Nagoszewem walczył i pod Porębą. Był dwukrotnie ranny. Zesłany był do Irkucka, skąd zbiegł.

Po powstaniu styczniowym pracował w Bibliotece Jagiellońskiej w Krakowie, a potem w Introligatorni Nadwornej Karola Prochaski w Cieszynie jako introligator galanteryjny. W zawodzie tym przepracował 33 lata. Był ofiarnym działaczem społecznym. Zmarł na zawał serca w Cieszynie i tam został pochowany na cmentarzu komunalnym<sup>225</sup>.

3. Wilhelm Michał (1845—?), szeregowiec w oddziale Broniewskiego. Podczas bitwy nagoszewskiej niósł ofiarnie pomoc rannym powstańcom, wśród których znalazł się m. in. ciężko ranny rotm. Kożuchowski<sup>226</sup>.

#### VIII. Brak danych o pochodzeniu społeczno-zawodowym

1. Filochowski Hipolit (1840—?), oficer kawalerii. Urodził się w Łosicach. Służył w oddziale Mystkowskiego, Fryczego i Broniewskiego. Brał udział w bitwie pod Stokiem, Kietlanką i Łączką. Po bitwie pod Nagoszewem przeszedł do oddziału kurpiowskiego, którym dowodził Konstanty Rynarzewski, i walczył pod Żelazną<sup>227</sup>. Po powstaniu styczniowym pracował jako urzędnik Towarzystwa Ubezpieczeń Wzajemnych w Krakowie<sup>228</sup>.

2. Kosińska (brak danych)<sup>229</sup>.

3. Lewandowski Aleksander (?—3 VI 1863). Zginął na polu bitwy pod Nagoszewem<sup>230</sup>.

4. Lipowski Adam, por. strzelców. Walczył pod dowództwem Mystkowskiego, Fryczego i Broniewskiego. Brał udział w bitwach pod Stokiem, Kietlanką i Łączką. Po tej ostatniej bitwie wykazał wiele inicja-

<sup>225</sup> Księga zgonów 1909—1912, t. X, s. 189 — USC w Cieszynie. Notatka urzędowa USC w Cieszynie z dnia 7 I 1963 r.; Pismo Zarządu Zieleni Miejskiej w Cieszynie z dnia 9 I 1963 r. w sprawie grobu F. Polaczka na cmentarzu komunalnym w Cieszynie; „Dziennik Cieszyński” 1910, nr 261, s. 3; nr 262, s. 2; nr 265, s. 5; „Gwiazdka Cieszyńska” 1910, nr 93, s. 3; „Silesia” 1910, nr 262; J. Białynia-Chołodecki, Księga pamiątkowa, s. 333.

<sup>226</sup> S. Zieliński, Bitwy i potyczki, s. 236; „Czas” 1863, nr 133.

<sup>227</sup> S. Zieliński, Bitwy i potyczki, s. 249—250.

<sup>228</sup> J. Białynia-Chołodecki, Księga pamiątkowa, s. 210—211.

<sup>229</sup> Informacja R. Rubinkowskiego.

<sup>230</sup> Z. Kolumna, Pamiętka dla rodzin polskich, cz. II, s. 30.

tywy przy formowaniu rozbitych oddziałów. Pod Nagoszewem dowodził plutonem strzelców i odznaczył się wielkim męstwem w pościgu za nieprzyjacielem. Pluton Lipowskiego poniósł dotkliwe straty w zabitych i rannych<sup>231</sup>.

5. Lityński (Lutyński) Ludwik (1844—1913), dowódca 200-osobowego oddziału powstańczego w Lubelskiem i na Podlasiu w zgrupowaniu M. Borelowskiego „Lelewela”. Major strzelców. Współpracował z W. Rawiczem, naczelnikiem cywilnym woj. podlaskiego, który pomagał mu uzbroić oddział. Wystąpienia zbrojne rozpoczął 10 maja 1863 r. udaną zasadzką na oddział carski w bagnach węgrowskich na Podlasiu. Po klęsce Fryczego pod Łączką pośpieszył z pomocą formującemu oddział Broniewskiemu i wziął udział w bitwie pod Nagoszewem, gdzie dowodził strzelcami. Dobrze spisał się w tej bitwie. Następnie przeprowadził się z oddziałem przez Bug i pomaszerował na Podlasie, gdzie stoczył bitwę pod Sokołowem (10 VI), po czym przedarł się w Lubelskie. Walczył pod Chruśliną (4 VIII), gdzie został lekko ranny, Żyrzynem (8 VIII), Panasówką (3 IX) i Batorzem (6 IX). Ścigany przez kolumny carskie, przedarł się ponownie na Podlasie i stoczył bitwę pod Chotyczami (7 IX), następnie pod Grójcem (1 XII), gdzie został zaatakowany przez kozaków. Połączywszy się z innymi oddziałami stoczył zaciętą, acz niepomyślną bitwę pod Korbutową Wołą (10 XII). Oddział Lityńskiego poniósł dotkliwe straty pod Kockiem (25 XII). Wielu jego żołnierzy rozpierchło się i już nigdy do oddziału nie powróciło. Ze znacznego oddziału pozostało zaledwie 50 kawalerzystów. W bitwie pod Rudnią (16 I 1864 r.) w Lubelskiem zdobył konie po poległych dragonach rosyjskich, dzięki czemu podwoił swój szczupły oddział. Na jego czele walczył pod Żulinem (27 I), następnie pod Wielkimi Polami (3 II) i tu zakończył działania bojowe<sup>232</sup>. Popowstaniowe losy Lityńskiego nie są bliżej znane<sup>233</sup>.

6. Majewski (ok. 1833—3 VI 1863), wyrobnik z Warszawy. W styczniu 1863 r. przystąpił do oddziału Józefa Jankowskiego. Brał udział w wielu bitwach stoczonych przez ten oddział. Następnie służył pod Borelowskim „Lelewelem” i Marianem Langiewiczem. W koń-

<sup>231</sup> „Czas” 14 VI 1863, nr 133; „Wiadomości z pola bitwy” 1863, nr 15 (Tajna prasa, s. 519); S. Zieliński, *Bitwy i potyczki*, s. 236.

<sup>232</sup> Poszczególne bitwy i potyczki patrz: S. Zieliński, *Bitwy i potyczki*, passim.

<sup>233</sup> A. Giller, *Polska w walce. Zbiór wspomnień i pamiętników z dziejów naszego wyjarzemia*, Kraków 1875, s. 31—32; *Powstanie styczniowe na Lubelszczyźnie*, s. 187, 212, 220; *Zeznania śledcze o powstaniu styczniowym*. Opracował i przygotował do druku S. Kieniewicz, Wrocław 1956, s. 69; S. Zieliński, *Bitwy i potyczki*, passim; K. Dunin-Wąsołowicz podaje, że Lityński był uczniem IV klasy Szkoły Realnej we Lwowie (por.: *Próba analizy oddziału powstańczego*, s. 878).

cu maja został przerzucony do Puszczy Białej do formującego się oddziału Broniewskiego. Poległ pod Nagoszewem <sup>234</sup>.

7. Masłowski, dowódca kosynierów w oddziale Broniewskiego <sup>235</sup>.

8. Obrociński Władysław, podoficer w oddziale Broniewskiego. Podczas bitwy nagoszewskiej zabił 5 żołnierzy carskich i sam poległ na placu boju <sup>236</sup>.

9. Rawski, były emigrant. Oboźny w oddziale Broniewskiego. Poległ na polu bitwy pod Nagoszewem <sup>237</sup>.

10. Szablowski (Szablowski) Izidor, por. Pochodził z Ostrowi Maz. Pod Nagoszewem dowodził plutonem strzelców <sup>238</sup>.

11. Zanczewski Ignacy (?—3 VI 1863), podoficer z oddziału Broniewskiego. Poległ w bitwie pod Nagoszewem <sup>239</sup>.

12. Zuzela, zmarł w Łomży ok. 1938 r. <sup>240</sup>

#### SUMMARY

The White Forest (Puszcza Biała), the southern part of the Kurpie Forest, has been the region where hostilities took place during the January Insurrection. Here were natural features (a large forested tract) and social and political conditions (a predominance of a farming population) which were propitious to insurgent activities. This led to battles and skirmishes fought in the fork area between the rivers Narew and Bug. One of the most important and most embittered battles was the one fought on June 3, 1863 at Nagoszew near Ostrów Mazowiecka, situated in former Ostrołęka County in what then was the Płock District (gubernia płocka).

The scanty source material now available prevents any sort of detailed graphic description of the Nagoszew battle. Hence the author had to use regional enquiries of his own as basis for discussing: the circumstances preceding actual fighting and the forces engaged on both sides, the course of fighting and the losses suffered on both sides, the social and professional status of the participants, and the significance of the battle.

The Nagoszew encounter had been preceded in 1861 and 1862 by patriotic demonstrations and in the winter and spring of 1863 by an armed revolt of the personnel of the Warsaw—Petersburg railway and of the population of adjoining regions (Małkinia on Jan. 23, Czyżewo on Jan. 27, Przetycz on Feb. 28, Feliłkowo on March 14, Stok on May 5, Kietlanka on May 13 and Łączka on May 23). On the Polish side, participants in the Nagoszew battle were: the detachment of Maksy-

<sup>234</sup> Z. Kolumna, Pamiątka dla rodzin polskich, cz. II, s. 166.

<sup>235</sup> S. Zieliński, Bitwy i potyczki, s. 236.

<sup>236</sup> Z. Kolumna, Pamiątka dla rodzin polskich, cz. II, s. 196.

<sup>237</sup> Rys życia M. W. Broniewskiego; Z. Chądzyński, Wspomnienia powstańca, s. 123, 187.

<sup>238</sup> „Czas” 14 VI 1863, nr 133; S. Zieliński, Bitwy i potyczki, s. 236.

<sup>239</sup> Z. Kolumna, Pamiątka dla rodzin polskich, cz. II, s. 305.

<sup>240</sup> Informacja R. Rubinkowskiego z 31 VIII 1958 r.

milian Broniewski composed of remnants of the forces led in the Łączka skirmish by Ignacy Mystkowski and Karol Frycze, 800 men strong; a squad of 200 led by Ludwik Lityński; further, groups of 200 under Polikarp Dąbowski and of 100 Nagoszew farmers under Stanisław Mańkowski, as well as 50 peasants under Jan Nowak and a further 50 unorganized combatants. From these data it may be assumed, that in the Nagoszew battle the insurgents had a strength of about 1400.

On the Russian side 4 army groups of some 2850 soldiers were engaged. The losses were: 500 killed among the Russians and 110 among the Poles.

Outstanding in the Nagoszew battle was the support given the insurgents by the peasant population. Some farmers went so far as to set fire to their own homesteads in which the enemy had taken refuge.

The author succeeded in identifying the names of 86 participants in the Nagoszew battle and collected biographic data about them. It appeared that as to social standing and occupation the insurgents belonged to the following categories: 40 peasants (46.5%), 8 craftsmen (9.3%), 8 men of higher education (9.3%), 5 estate owners, land stewards or gentry (5.8%), 3 manour officials (3.5%), 7 commissioned or non-commissioned officers (8.1%), 3 students (3.5%). With regard to 12 participants (14.0%), no biographic data were available. The majority were peasants, and this confirms the surmise as to the pastoral character of the Nagoszew battle.